

IKINYARWANDA

AMASHURI NDERABAREZI (TTC)

IGITABO CY'UMUNYESHURI

**ISHAMI RYA SIYANSI N'UBUREZI &
IMBONEZAMUBANO N'UBUREZI**

© 2020 *Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda,*

Iki gitabo ni umutungo wa Leta y'u Rwanda.

*Uburenganzira bw'umuhanzi w'ibikubiye muri iki gitabo bufitwe n'Ikigo
Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB).*

IBIMENYETSO N'IMPINE BYAKORESHEJWE

NCDC	National Curriculum Development Center
REB	Rwanda Education Board
CTLRD	Curriculum Teaching and Learning Resources Department
USSD	Unstructured Supplementary Service Data
MTN	Mobile Telephone Network
SMS	Short Message Service
RFI	Radio France Internationale
WWW	World Wide Web
Gov.	Government
Rw	Rwanda
Ltd	Limited
FRW	Franc Rwandais
VISA	Virtual Instrument System Architecture
nt.	Inteko
GR	Ingombajwi y'indagi
D	Indomo
J	Inyajwi
C	Igicumbi
Co	Igicumbi kirimo inyajwi o
Ce	Igicumbi kirimo inyajwi e
Z	Umuzi

Zo	Umuzi urimo inyajwi o
Ze	Umuzi urimo inyajwi e
RT	Indanganteko
RS	Indangasano
Rkzn	Indangakinyazina
GNT	Igenantego
Rsh	Indanganshinga
Rgh	Indangagihe
KN	Akano
RU	Indangacyuzuzo
MPN	Impakanyi
GRK	Ingereka
+	Ukwiyunga kw'inyajwi cyangwa ingombajwi.
→:	Ihinduka, bibyara
∅:	Iburizwamo, ibura ry'akaremajambo gateganyijwe muri uwo mwanya.

IJAMBO RY'IBANZE

Munyeshuri wiga mu mwaka wa kabiri mu mashuri nderabarezi mu Ishami rya Siyansi n'Uburezi nawe wiga mu Ishami ry'Imbonezamubano n'Uburezi, iki gitabo ni wowe kigenewe.

Ni imwe mu mfashanyigisho zigomba kugufasha kwiga isomo ry'Ikinyarwanda. Cyanditswe gihereye ku nteganyanyigisho y'Ikinyarwanda ishingiye ku bushobozi yateguwe n'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB) mu mwaka wa 2019.

Iki gitabo kigabanyijemo imitwe itandatu. Buri mutwe ufite insanganyamatsiko wubakiyeho. Insanganyamatsiko zigaragara mu myandiko inyuranye. Izo nsanganyamatsiko ni izijyanye n'umuco nyarwanda, ubuzima bw'imyororokere, kubungabunga ibidukikije, gukunda Igihugu, gukunda umurimo no kuzigama .

Mu mitwe imwe n'imwe harimo ikibonezamvugo kizagufasha gucengera imikoreshereze y'ururimi rw'Ikinyarwanda. Buri mutwe usozwa n'umwitozo w'ubushobozi ngiro ndetse n'isuzuma rusange bizagufasha gusuzuma ubushobozi ukuye muri uwo mutwe. Ibyo bigamije kugutegurira kugira ubushobozi buzagufasha mu mirimo iboneka mu muryango nyarwanda no gukomeza amashuri muri za kaminuza n'ibigo by'amashuri makuru bitandukanye.

Iki gitabo kirimo imyandiko inyuranye izagutoza umuco wo gusoma no kuvugira mu ruhamo ushize amanga. Imyandiko izagufasha kumva ibyo wasomye usubiza ibibazo byo kumva umwandiko, kwiyungura amagambo no gutekereza byimbitse ushakisha ibisubizo by'ibibazo byo kuyisesengura. Imyandiko izanagufasha kwiyungura ubumenyi ku nsanganyamatsiko zitandukanye, bityo ubashe guhanga imyandiko y'ubwoko bunyuranye.

Iyo wiga hari byinshi wigira kuri bagenzi bawe mu ishuri. Ni yo mpamvu imyinshi mu myitoto ikubiye muri iki gitabo igusaba kujya impaka wungurana ibitekerezo na bagenzi bawe mu matsinda. Indi myitoto irimo izagusaba gukora ubushakashatsi mu nzu y'isomero, kuri interineti cyangwa wifashisha ibitangamakuru binyuranye.

Muri iki gitabo kandi hakubiyemo imyitoto izagufasha kwimakaza umuco w'amahoro, kurwanya jenocide n'ingengabitekerezo yayo, gusobanukirwa n'uburinganire n'ubwuzuzanye ndetse n'uburezi budaheza, kumva neza ubuzima bw'imyororokere, kurangwa n'umuco wo kuzigama, kwita ku bidukikije no kugira umuco w'ubuziranenge.

Imyitoto ikubiye muri iki gitabo iteguye mu buryo igusaba kugira ubushishozi bwo gushakira ibibazo ibisubizo, igusaba kandi guhanga udushya, gukora ubushakashatsi, gusabana n'abandi mu Kinyarwanda, kugira ubufatanye, imibanire ikwiye mu bandi n'ubumenyi ngiro mu buzima bwa buri muni.

Harimo kandi imyitozo n'imikoro igufasha guhora wiyungura ubumenyi.

Twizeye ko iki gitabo kizagufasha kwiga neza Ikinyarwanda, kigukundisha ururimi rw'Ikinyarwanda, umuco kibumbatiye, umuco wo gusoma no guhanga wigana ubuvanganzo wize, kugira ngo ukurane inyota yo kugira ubushobozi bwo gusabana n'abandi mu Kinyarwanda.

Dr. NDAYAMBAJE Irénée

Umuyobozi Mukuru w'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda/REB

GUSHIMIRA

Ndashimira mbikuye ku mutima abantu bose bagize uruhare mu itegurwa ry'iki gitabo. Ntabwo iki gitabo cyashoboraga kwandikwa uko bikwiye iyo hatabaho uruhare rw'abafatanyabikorwa banyuranye mu burezi. Nejejwe no gushima ubufatanye n'ubwitange batugaragarije.

Mbere na mbere ndashimira inzego nkuru zishinzwe uburezi mu Rwanda zakurikiranaye hafi umurimo wo kwandika iki gitabo.

Ndashimira abakozi b'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda, cyanecyane abo mu Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho bagize uruhare rukomeye muri uyu mushinga wo kwandika ibitabo by'amashuri nderarezi.

Ndashimira nanone abarimu bigisha mu mashuri yisumbuye bitanze batizigamye kugira ngo iki gitabo gishobore kwandikwa.

Byongeye kandi ndashimira abayobozi b'ibigo by'amashuri bitandukanye bemereye abarimu babo kuza gufatanya natwe kwandika no gukosora iki gitabo.

Ndashimira kandi abashushanyije amashusho yakoreshejwe muri iki gitabo n'abatuganyije iki gitabo.

Ndangije nshimira by'umwihariko, Ikigo cya Leta Zunze Ubumwe za Amerika Gishinzwe Iterambere Mpuzamahanga (USAID) ku bufatanye gihuriyeho na Leta y'u Rwanda kibinyujije mu mushinga USAID Soma Umenye, cyateye inkunga bimwe mu bikorwa byo kwandika iki gitabo.

Habayeho hari ubundi bwunganizi ku byanzwe muri iki gitabo twabwakira kugira ngo buzifashishwe mu ivugururwa ryacyo.

MURUNGI Joan

Umuyobozi w'Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho/CTLRD

ISHAKIRO

IBIMENYETSO N’IMPINE BYAKORESHEJWE	iii
IJAMBO RY’IBANZE	v
GUSHIMIRA	vii
UMUCO NYARWANDA.....	1
1.1. Umwandiko: Igitero k’i Butembo	2
I.2. Ubuvanganzo nyabami	6
I.3. Ibitekerezo by’ingabo.....	8
I.4. Imihango y’igitero mu Rwanda rwo hambere.....	9
I.5. Ibyivugo by’ingabo	20
I.6. Inshinga.....	25
I. 7. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri	30
I.8. Isuzuma risoza umutwe wa mbere	31
UBUZIMA BW’IMYOROROKERE.....	35
II.1. Umwandiko: Impanuro z’umubyeyi	36
II.2. Inkuru ngufi	40
II.3. Inzira z’itondaguranshinga	44
II.4.Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri	50
II.5. Isuzuma risoza umutwe wa kabiri.....	51
KUBUNGABUNGA IBIDUKIKIJE	55
III.1. Umwandiko: Ikirere n’imihindagurikire y’ibihe.....	56
III.2. Ubutinde bw’inyajwi n’imiterere y’amasaku	59
III.3. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri.....	68
III.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatatu	68
GUKUNDA IGIHUGU	71
IV.1. Umwandiko: Ntumpeho.....	72
IV.2. Amazina gakondo	77

IV.3. Amazina y’amatirano	81
IV.4. Inama	84
IV.5. Inyandiko mvugo	86
4.7. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri.....	88
4.8. Isuzuma risoza umutwe wa kane.....	88
GUKUNDA UMURIMO	93
V.1. Umwandiko: Umurunga w’iminsi	94
V.2. Indirimbo	98
V.3. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri.....	99
V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu.....	100
UMUCO WO KUZIGAMA.....	105
VI.1. Umwandiko: Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama	106
VI.2. Raporo	111
VI.3. Impapuro zagenewe kuzuzwa.....	112
VI.4. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri.....	116
VI.5. Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu.....	117
IBITABO N’INYANDIKO BYIFASHISHIJE.....	121
IMIGEREKA.....	123

UMUCO NYARWANDA

ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura igitekerezo k'ingabo agaragaza ingingo z'ingenzi zigikubiyemo.
- Gusoma no gusesengura zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyabami agaragaza ingingo z'ingenzi zizikubiyemo.
- Kuvuga no kwandika interuro yubahiriza ibihe by'inshinga.

Igikorwa cy'umwinjizo

Tekereza kandi urondore ibyarangaga ibitaramo by'ibwami mu Rwanda rwo hambere, imihango y'igitero yakorwaga, icyo intwari zivugaga n'amashimwe zagenerwaga zivuye ku rugamba. Sobanura uruhare rwa buri ngingo yagaragajwe hejuru mu gusigasira umuco nyarwanda.

1.1. Umwandiko: Igitero k'i Butembo

Igitero k'i Butembo cyabaye mu mwaka wa 1874. Ikimenyetso cy'uwo mwaka cyabaye Nyakotsi yitwa Rwakabyaza yagaragaye mu Rwanda mu kwezi kwa Nyakanga 1874. Impamvu y'icyo gitero yabaye iyi ngiyi: hariho Shabikobe bya Sebitoryi, agatunga inka z'inyambo zitwaga Imisakura. Izo nka bazigishishiriza i Kamurongi, agahugu kari ku mutwe w'ikiyaga cya Kivu ku mupaka w'u Buhunde. Umuhinza wo mu Buhunde witwaga Muvunyi wa Karinda arazitera arazinyaga. Iyo nkuru igeze kuri Kigeri IV Rwabugiri, ari i Rwamaraba, asanga bibaye ngombwa kujya guhorerera izo nyambo ze zanyazwe n'uwo muhinza. Nyamara ubundi uwo Muvunyi yayobokaga u Rwanda, akajya yohereza amakoro ibwami.

Igihe ari mu byo guhaguruka, haza intumwa za Mwezi IV Gisabo, umwami w'u Burundi. Izo ntumwa zari Abaganwa batatu, baherekejwe n'intore ijana. Batumye ibwami kuvunyisha, Rwabugiri abatumaho ko ari mu rugendo, ko abaheje kugeza igihe azahindukirira. Abasigira umutware we Mugabwambere wa Nyamutera, akajya abacumbikira i Kanyinya na Rubingo rwa Shyorongi. Ategeka ingo ze zose ko zizajya zibohereza amazimano. Bakazibagira inka eshatu buri muni, bakaziha n'amazimano yandi y'ibiribwa n'amayoga.

Rwabugiri amaze guhaguruka iwe i Rwamaraba, atuma abantu ku bagore be ngo barushanwe kwitegura intumwa za Mwezi, anababwira ko uzarusha abandi umwiteguro ari we uzatahirwa n'ibirori by'imyiyereko, bikazakirirwamo intumwa za Mwezi. Abwira izo ntumwa ati:

“Ungire Cyivugiza ya Gatsibo, [...] Muhundwangeyo wa Ngarambe,

Umbwirire

Umukobwa uteye abahungu imbabazi,

Uti: ‘Witegure intumwa za Mwezi.’

Ningushima ingabo zizagutaramira,

Inyambo zitahe iwawe.”

(Uwo yari Kangeyo ka Kanyabujinja ka Nyiracumu, wagengaga urugo rw’i Gatsibo)[...]

Rwabugiri yahagurutse i Rwamaraba ataha [...] i Rubengera, ahategerereza abatasi yari yarohereje kumutatira u Buhunde [...] Abo batasi bamaze kurondorera umwami ibyo kwa Muvunyi wa Karinda, umuhinza w’u Buhunde, n’abatware bakomeye muri icyo gihugu, intore zo mu Ngangurarugo zihimbiraho indirimbo yitwa Rwahama [...]

Igitero kigeze mu Buhunde, cyaje kurwanya Muvunyi wa Karinda, araneshwa ariko arabikinga ntibashobora kumushyikira. Ubwo ingando ya Kigeri IV Rwabugiri yari i Runyana. Amaze gutsinda Muvunyi n’abategeka bandi bo mu Buhunde, Murego wa Bigiri we ndetse yatewe mbere ya Muvunyi. Shabiganza we ngo yaba yarahunze ariko ntibizwi neza. Abandi batewe bagatsindwa ni Murengezi wa Nyarubwa na Karengi na Rwankuba rwa Gahinda.

Twabonye mbere ko umwami yari aganditse i Runyana. Yari yaratatishije Nkingo iri hafi y’u Runyana, kuko mu bwiru bari bazi ko ari ho Abarengi baramvuye ingoma y’ingabe yitwaga Mpatsibihugu.

Ategeka abiru be kuharamvura ingoma y’ingabe nshya yari yageneye iryo zina rya Mpatsibihugu, kugira ngo ayungukiremo ububasha bw’Abarengi ba kera, bategekaga ibihugu bigari u Rwanda rwari rutarigarurira byose. Aho Rwabugiri amariye gukubanga u Buhunde bwose, abaza abatasi be ati: “Inyuma y’ishyamba turuzi rihetuye u Buhunde, hari ibihugu nyabaki?” Abatasi bamubwira ko batabizi, ko ari ntawigeze arenga iryo shyamba. Ariko bamumenyesha ibyo bumvanye abandi, ngo uryinjyemo amaherezo inzira yinjira mu mugezi wa Nyabarongo, akaba ari yo bagenda bavogera, ikikijwe n’inzitiro z’imigano. Rukaba urugendo rurerure kuzageza aho inzira izakukira bakabona kugenda ahatari mu mazi. Rwabugiri ati: “Nimuhugi tugende tuge kureba ibihugu byaba inyuma y’ishyamba, ubwo hatataswe tuzagenda tuhitatira ubwacu.”

Ingabo zose zinjira mu ishyamba, amaherezo koko binjira muri wa mugezi, barawuvogera, Rwabugiri n’abagore be bahetswe. Ngo urwo rugendo baruhereye mu gitondo bakuka uwo mugezi ikigoroba. Aho bakukiye uwo mugezi wa Nyabarongo rero, bagandika mu ishyamba. Bukeye barakomeza

bahinguka ahantu hatamurutse, hatuwe n’abantu bameze nk’Abahunde, ariko batazi ibi byuma bicurwa. Barwanishaga ibisongo by’imigano kandi bagahingisha inkonzo z’ibiti. Babonye abo bantu bapfupfunutse mu ishyamba, bagerageza kubarwanya, ariko Abanyarwanda barabatsinda. Ingabo zikomeza zikurikiye inzira yo mu ishyamba, zibona indi midugudu imeze nk’iyo bari bahingukiyeho mbere.

Ariko muri icyo midugudu bahasanga ibintu abo baturage babo bahingaga, byari bibatunze. Kuko rero impamba zari zagabanutse, umwami abwira rubanda ati: “Nimurye biriya bintu, ubwo byari bitunze abandi bantu namwe byabatunga, nitugera i Rwanda muzanywe imiti yo kubahumanura.” Ibyo bintu bavuga byari amashaza. Hanyuma bajya guhaguruka ngo bagaruke mu Rwanda, umwami ateguka ko bazagarukana imbuto zayo.

Aho azagerera i Rubengera ngo ahingisha mu gikari utuyogi two kororeramo ayo mashaza. Izina bayitaga acyaduka, agikwirakwiza mu Rwanda bwa mbere, ryari amashaza kuko yabanje guhingwa mu Bwishaza. Ntabwo Abanyarwanda batangaga amakoro y’amashaza kuko atari umwaka wa karande mu Rwanda; kandi n’uwaryaga amashaza ntiyashoboraga kunywa amata ngo amashaza yica inka. Ngicyo rero ikintu k’ingirakamaro igitero k’i Butembo cyagiriye u Rwanda: kururongera imbuto nshya.

Aho izina ry’igitero k’i Butembo ryaturutse ni muri iryo shyamba riri inyuma y’i Buhunde n’u Buhavu. Aka karere kose kari inyuma y’ishyamba mu burengerazuba bw’ibyo bihugu byitwa Butembo. Igitero cyari cyarahagurukiye u Buhunde, hanyuma kirenze ishyamba kivanayo izina ry’u Butembo [...]

Bamaze kugera mu Rwanda ingabo zitabaruka ukwazo zerekeje mu Buriza n’u Bwanacyambwe ngo zizahahirire n’umwami zikore imihango y’imyiyereko, ari wo muni w’ibirori byasezeraga ibitero. Naho Rwabugiri aherekewe n’abatware bamwe anyura icyo mu Murera ahinguka ku Rusumo kwa Magara (ku Rusumo rwa Kabona ku ngezi ya Burera) anyura icy’u Buberuka, agana iwe i Gatsibo ngo arebe uko umwamikazi Kangayo ka Kanyabujinja yari yarakoze imyiteguro. Twibuke ko atabara yari yaratumye ku bamikazi bese ngo bazamwitegure, uzarusha abandi akazaba ari we utaramirwa n’ingabo zitabarutse. Ageze i Gatsibo, areba imyiteguro y’urwo rugo [...] Umwami atanga umunsi wo kubyukurutsa. Birangiye arahaguruka.

Ageze i Gasabo iw’umwamikazi Bayundo ba Rwigenza [...] asanga umwiteguro waho uruta uw’i Gatsibo. Nanone barabyukurutsa, hanyuma umwami arahaguruka aya i Kabuye ka Jabana iw’umwamikazi Kanjogera.

I Kabuye bari barakoze umwiteguro urushijeho guhimba [...] Basanga ari ibwami koko. Kuko rero Kanjogera yari inkundwakazi, Rwabugiri atumiza ba Barundi bo kwa Mwezi bamusanga i Kabuye. Ingabo ziyereka ari ishyano ryose, hatumiwe n’izitari zaratabaye ari ugushaka umurato wo kwereka Abarundi. [...] Umwami rero yamaze iminsi i Kabuye, hanyuma arahaguruka aya i Kigali

ari kumwe na ba Barundi. Bageze kwa Nyirandabaruta ya Sendirima, basanga umutako [...] uruta ahandi hose ku buryo bitari bigifite n'igereranyirizo [...]

Mu birori by'imyiyereko, ingabo zitabarutse, nibwo Biraro bya Nyamushanja wa Rugira yahimbiye Rwabugiri ikivugo **"Inkatzakureka"** arakimutura.

1. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Igitero k'i Butembo", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashishije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Koresha amagambo akurikira dusanga mu mwandiko mu nteruro wihimbiye:
  - a) Kugishisha inka
  - b) Amakoro
  - c) Abatasi
  - d) Ingando

2. Shaka imbusane z'aya magambo ukurikije inyito afite mu mwandiko wasomye
  - a) Azahindukirira
  - b) Guhunga
  - c) Gukuka umugezi
  - d) Guhinguka

3. Uzuza interuro zikurikira ukoresheje amagambo avuye mu mwandiko
  - a) Mu gitero k'i ..... Abanyarwanda bahakuye imbuto y'.....
  - b) Igitero k'i butembo cyabaye mu wa ..... cyagabwe kiyobowe n'umwami .....
  - c) Igitero cyahagurukiye i ..... gisozerezwa inyuma y'ishyamba i .....

1.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Igitero k'i Butembo", hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Sobanura intandaro y'igitero k'i Butembo.
2. Ni nde wafashe iya mbere mu gushoza urwo rugamba?
3. Ni ikihe gihembo cyari giteganyirijwe umugore uzarusha abandi kwitegura umwami?
4. Shaka ibintu cyangwa ibikorwa byavuzwe mu mwandiko bibangamiye ibidukikije.

1.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Ongera usome umwandiko "Igitero k'i Butembo", hanyuma usubize ibibazo byo gusesengura umwandiko.

- a) Amakoro yatangwaga ibwami wayagereranya n'iki muri iki gihe? Sobanura igisubizo utanze uhereye ku kamaro kayo.
- b) Garagaza ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka zigaragara muri uyu mwandiko.
- c) Vuga muri make ibikubiye muri uyu mwandiko mu magambo yawe bwite.

1.2. Ubuvanganzo nyabami

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Igitero k'i Butembo" ugereranye ibivugwamo n'ibyavugwaga mu yindi myandiko wize, maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza y'ubuvanganzo nyabami, urondore zimwe mu ngeri z'ubwo buvugwamo n' uturango twazo.

1.2.1. Inshoza y'ubuvanganzo nyabami

Nk'uko byizwe mu myaka yabanje, ubuvanganzo ni imvugo cyangwa inyandiko ifite icyo ivuga kandi yifitemo ubwiza n'ubuhanga bw'imikoreshereze y'ururimi. Imvugo cyangwa inyandiko y'ubuvanganzo irangwa akenshi n'ikeshamvugo. Ubuvanganzo nyarwanda babugabanyamo ibice bibiri: ubuvanganzo nyemvugo n'ubuvanganzo nyandiko. Ubuvanganzo nyemvugo ni ibyahanzwe n'abantu ba kera batazwi neza bahangaga batandika, bakabifata mu mutwe. Ibyo bahangaga

babishyikirizaga ab'igihe cyabo bikabizihira mu bitaramo, bakagenda babiraga abo basize, bityobityo bigahinduka uruhererekane.

Ubuvanganzo nyabami burimo ibihangano byose byerekeranye n'abami, ingoma zabo, ibitero byabo, abakurambere, abatware n'imihango by'ibwami. Ni ingeri y'ubuvanganzo itari igenewe buri wese nk'uko ubuvanganzo bwo muri rubanda bwari bumeze. Bityo igihangano cy'ubuvanganzo nyabami ntawashoboraga kugira icyo agihinduraho atabyemerewe.

1.2.2. Zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyabami

Mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo nyabami twavugaga ibitekerezo nyabami (ibitekerezo by'ingabo), amazina y'inka, ibisigo nyabami, ubwiru, ubucurabwenge, ibyivugo, inanga zivuga iby'ibwami, indirimbo z'ingabo.

Muri rusange ingeri z'ubuvanganzo nyabami zirangwa no kuba ari imyandiko ivuga abami, imiryango yabo n'ingoma zabo.

a) Ibitekerezo by'ingabo

Ibitekerezo by'ingabo byavugaga imitegurire n'imigendekere y'ibitero ingabo z'umwami zagabye mu bindi bihugu bakongeraho amakabyankuru.

b) Amazina y'inka

Amazina y'inka ni imivugo irata inyambo n'umwami. Ni ingeri y'ubuvanganzo nyabami irangwa n'itondeke ripimye (umubare w'utubangutso ungana), ikeshamvugo n'amagambo yabugenewe. Yagiraga imiterere yihariye.

c) Ibisigo nyabami

Ibisigo nyabami ni imivugo yasingizaga abami n'ingoma zabo ikoresheje amagambo y'indobanure. Ibisigo nyabami birangwa n'ikeshamvugo, amagambo y'indobanure kandi ntibyahindagurikaga mu miterere yabyo.

d) Ubwiru

Ijambo "ubwiru" risobanura ibanga rikomeye cyane iryo ari ryo ryose. Mu buvanganzo nyabami ubwiru ni imihango yakorwaga n'umwami n'abiru. Iyo mihango yakorwaga mu ibanga kandi ikagira amagambo yihariye agendana na yo. Iyo mihango bayitaga **inzira z'ubwiru**.

Ubwiru bwari bukubiyemo amategeko yagengaga imihango y'ibwami, bwakoreshaga ikeshamvugo n'andi magambo yabugenewe kandi ntibwahindagurikaga.

e) Ubucurabwenge

Ni umuvugo muremure wavugaga ibisekuru by'abami n'abagabekazi. Abawufataga mu mutwe bitwaga abacurabwenge. Ubucurabwenge burangwa

n'uko buvuga ibisekuru by'abami n'abamikazi mu buryo buryoheye amatwi. Ubucurabwenge bwakorwaga n'abiru.

f) Ibyivugo

Kwivuga: ni ukuranga icyo uri cyo, uwo uri we mu rwego rw'intambara, rimwe na rimwe umenyeshya abakumva uwo ukomokaho byo guhimba, ukavuga ibyakuranze ku rugamba.

Ibyivugo ni imwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bisingiza intwari n'ubutwari bwazo ndetse n'intwari zifashishwaga. Muri icyo ngeri, uwivuga yirataga ibigwi n'ibirindiro yagiriye ku rugamba. Tuyisangamo amoko abiri y'ingenzi ari yo: Ibyivugo by'iningwa n'ibivugo by'inyato.

g) Inanga zivuga iby'ibwami

Gucuranga inanga ni ubuhimbyi bujyana no gucuranga inanga bayibwira. Inanga z'ibwami ni indirimbo zicurangwa ku nanga y'amano. Mu buvuganzu nyabami, inanga zaherekezaga n'indirimbo z'ingabo zigahishura uko abakurambere batekerezagaga, akari kabari ku mutima n'uko bari bameranye mu mibanire yabo. Inanga tuzisangamo uturango tw'ubusizi nyarwanda (isubirajwi, imibangikanyo, injyana...) Zahimbirwaga

kurata no gusingiza abami. Zacurangirwaga mu bitaramo binyuranye.

h) Indirimbo z'ingabo

Ni indirimbo zariri mbwaga mu bitaramo byo kwizihiza insinzi y'ingabo zabaga zivuye ku rugamba. Izo ndirimbo zafatiraga ku bantu babayeho (abami, ab'ibwami n'abatware cyangwa ibikorwa byabayeho bizwi nk'ibigwi, ibirindiro...).

UMWITOZO WO KUNGURANA IBITEKEREZO

Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku kamaro ko kwiga ubuvanganzo nyabami.

I.3. Ibitekerezo by'ingabo

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Igitero k'i Butembo" maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza y'ibitekerezo by'ingabo n'uturango twabyo.

1.3.1. Inshoza y'ibitekerezo by'ingabo

Ibitekerezo by'ingabo ni ibihangano byabaga bikubiyemo uko urugamba rwagenze. Byahimbwaga n'abatekereza b'ibwami bafatiye ku byavuzwe n'abavuzi b'amacumu babaga bakubutse ku rugamba. Abo bavuzi b'amacumu bari abantu bazwiho ubuhanga mu kuvuga neza no gufata mu mutwe bagakoresha imvugo nziza kandi batajijinganya. Mu bitekerezo by'ingabo havugwamo inkuru y'igitero n' abakigizemo uruhare cyanecyane ab'intwari,

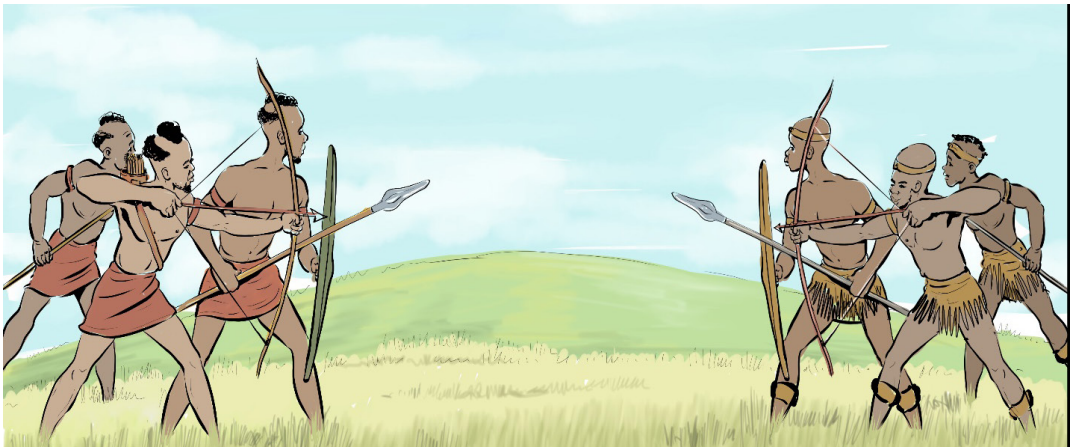
1.3.2. Uturango tw'igitekerezo k'ingabo

Igitekerezo k'ingabo kirangwa n'ibi bikurikira:kivugwamo inkuru y'igitero cyagabwe n'uko igitero cyagenze, kigaragaramo abakigizemo uruhare n'abakibayemo intwari,gishingira ku makuru mpamo y'ibyabaye, kirangwa ndetse n'uturingushyo tw'abatekereza b'ibwami abandi bita amakabyankuru.

IMYITOZO

- a) Tanga inshoza y'igitekerezo k'ingabo.
- b) Tanga uturango tw'igitekerezo k'ingabo uzi.

I.4. Imihango y'igitero mu Rwanda rwo hambere

1.4.1. Imitegurire n'imihango y'igitero

Igikorwa

Wifashishije ubumenyi ufite ku muco n'amateka, kora ubushakashatsi maze utahure imihango yakorwaga kugira ngo u Rwanda rutere ikindi gihugu, abagiraga uruhare mu migendekere y'igitero, n'inyungu Igihugu cyakuraga mu gitero.

Umurage ukomeye Abanyarwanda basigiwe n'abasokuruza ni Igihugu. Ibi byatumye u Rwanda rugenda rwagurwa binyuze mu bitero rwagabaga kandi rugomba kubitsinda. Mbere yo gutera habanzaga gukorwa imihango inyuranye harimo inzira y'inkiko yabyaye umugaru hagiye kwagurwa imipaka n'inzira y'urugomo hagiye kugabwa ibitero.

Si iyo mihango yakorwaga gusa kuko habagaho n'igitaramo njarugamba cyabanzirizaga urugamba umwami yabaga agiye gushoza mu mahanga. Abantu baturiraga hamwe maze bakarebera hamwe ingamba z'urugamba. Buri wese mu babaga bateraniye aho yagiraga icyo yiyemeza gukora kugira ngo Igihugu kizatsinde urugamba.

1. Umugaba w'ingabo n'umugaba w'igitero

Ingabo z'u Rwanda zari imitwe itegekwa n'abatware aba n'aba. Aha ngaha turebe iki ngiki: abo batware b'izo ngabo, bitwaga abatware mu butegetsi bw'Igihugu bwa kera, ntibigire aho bahuriye n'abatware bategekaga mu Rwanda mu bihe bya kizungu. Umutware kera, mbere y'umwaduko w'abazungu, ntabwo yari ameze nk'umushefu. Abatware rero bitwaga batyo mu butegetsi bw'Igihugu, naho mu butegetsi bw'abarwanyari (igihe ingabo zabo zabaga zihagurukiye igitero) bakitwa abagaba b'ingabo. Igihe k'intambara, umugaba wese w'umutwe uyu n'uyu, ni bwo we yambaraga ikamba ry'ingabo, kikaba ikimenyetso cy'ubutegetsi bw'abarwanyari. Iryo kamba ryari uruhu rw'icyondi batamirizaga mu ruhanga bakarusesurira mu bitugu. Umugaba w'igitero we ntibyari ngombwa ko aba ari umutware uyu n'uyu; yashoboraga no kuba ari umunyacyubahiro uhatswe.

Mbere yo kugaba igitero, ibwami babanzaga kuraguza ngo barebe niba gutera igihugu iki n'iki bizahira u Rwanda. Indagu yaba ibibemereye, bakaraguriza ubwoko buzatorwamo umugaba; ubwoko bufashwe bukaraguriza imiryango yabwo; umuryango ufashwe n'indagu bakaraguriza abo muri bo ngo barebe uzaba umugaba. Ntiyagombaga kuba ari intwari ubwe cyangwa ngo agombe kuba ari umuntu ufite ubuhanga bwo kurwanisha ingabo neza yabaga ari nk'impigi ubwe, izatuma ingabo z'u Rwanda zitsinda kandi ntiyagombaga no kurwanisha ingabo ubwe zarwanishwaga n'abagaba bazo bonyine.

Umugaba yamaraga gutorwa, umwami akamuha ububasha nk'ubwe. Izina rye ry'ubwami rikaba iry'umwami wa kera wigeze gutsinda icyo gihugu bateye. Umugaba yamaraga kwimikwa, umwami akamwambika **ikamba** ry'ingabo

(rwa ruhu rw'icyondi) akamutamiriza **ishyira**,(umurizo w'urukwavu rwafashwe ari ruzirna), akamutamiriza **n'intuku** (inyoni yo mu ishyamba ry'i Buyenzi itukura, imeze nka gasuku); akamuhereza, agasohoka, akivuga, agahaguruka ubwo, ingoma zikamuherekeza, abatware bose bahurujwe, atuma ku ngabo zabo ngo zihaguruke.

Umugaba ugaba ntiyashoboraga kugira umusozi asibiraho: ariko yararaga indaro ngufi, kugira ngo ahe ingabo z'Igihugu cyose umwanya wo gukorana. Aho yararaga, yazimanirwaga nk'umwami, yagira uwo anyaga bigahama ntaburane. Ubwo yabaga afite **abatasi** bazi ibyo muri icyo gihugu gitewe, barakigenze bitwaje gutunda, cyangwa barakigiyemo bashukana ngo baragicikiye. Umugaba yajyaga kugera ku nkiko y'u Rwanda, ingabo zikaba zarakoranye, akajya inama n'abagaba bazo, akabaha amayira (guha umugaba kanaka inzira azanyura), kandi buri murari w'ingabo ukaba uhawe n'umutasi uyobora ingabo, uzimenyesha akarere karimo abarwanyu bakaze, cyangwa uzibuza kunyura aha n'aha, kuko hari nk'uruzi rukomeye batashobora kwambuka n'ibindi.

Icyo gihe cyo gutanga amayira, ingabo zitaratabara, umugaba akohereza intumwa yo kubwira ibwami umunsi imirwano izatangira. Izo ntumwa, zabaga ari abantu benshi, kugira ngo nihagira umwe urwara cyangwa unanirwa, abandi bazakomeze urugendo barare indaro bategetswe.

Bati:"Muzataha ibunaka, bityobityo, maze ku munsi wa kangahe muzatahe ibwami, mubabwira muti:"Imirwano izatangira ejo mu museke."

2. Umwami n'umugabekazi mu mihango y'inteko

Kuri wa munsi watanzweho umugambi, ibwami baramukaga batangira imihango y'inteko. Iyo mihango yakorwaga n'umwami, yaba adahari (yagiye muri icyo ntambara, nk'uko byari bimeze mu gitero k'i Butembo) iyo mihango igakorwaga n'umugabekazi. Bwacyaga yicara ku ntebe y'inteko ibaje mu giti cy'umuko, akicara yeganye ku nkingi, ngo hatagira umuvugisha aturutse inyuma akamutera gukebuka. Gukebuka inyuma, byabaga ari ugutera ingabo z'u Rwanda gusubiza inyuma(guhunga); ntiyinyagamburaga (ngo ingabo zidahungabana). Akirirwa ameze atyo bikageza igihe inyenyeri ziza kugaragara mu ijuru, ijoro riguye. Hahozeho itegeko ry'akamenyero rivuga ngo ijoro ribanguza abami n'abandi; ari byo kuvuga ko nta rugamba rushobora kubaho nijoro; ntibibariye mu ngamba z'igitero."

Icyo gihe,umwiru wo mu Bazinanshuro (bakomoka kuri Kazinanshuro) yabaga yacaniye igicaniro ibwami, ntikizazime igihe cyose k'intambara kigahoraho ijoro n'amanya. Abagore n'abakobwa bo muri ako karere birirwaga baha impumbya ari byo kuvuga: kwahira ibyatsi babishyiramo ibishangari byo kugumya gucanisha icyo gicaniro. Ubwo bahaga impumbya, bakabyina imbyino yitwa "**tubarusha umwami**", amabango yayo akabanza ibihugu byose bikikije u Rwanda, irya nyuma rikaba irya cya gihugu cyatewe.

Icyo gihe, **imfizi y'ubwami** (yimikishijwe imihango y'ubwiru ikaba iri iruhande rwa cya gicaniro, n'abantu benshi bayizinga, ngo hatagira isazi iyikoraho, bigatuma iyiyama cyangwa izunguza umurizo; byajyaga gutuma ingabo zihindagana ku rugamba.

Ubwo kandi mu Rwanda rwose abagore n'abakobwa bahaga impumbya, igicaniro cyo kuri buri musozi kikaba mu rugo rw'umunyacyubahiro uwutuyeho, yaba umutware, yaba se undi udatwara ariko w'umutunzi. Kandi igihe k'intambara, byari umuziro gucyuza ubukwe, kuburana no kugira icyo umuntu agaragaza cy'urwango. Ababaga bafitanye inzangano barabirekaga, bakagenzanya neza, bakarindira ko igitero kizatabaruka.

Iyo mihango yagirirwaga **igitero**; habagaho **n'agatero shuma**. Ni ukuvuga igitero kigabwe n'umutware uyu n'uyu wo ku nkiko, kitaragurijwe n'ibwami. Agatero shuma kamaraga umunsi umwe mu mahanga. Niba agatero shuma kaneshejwe, si u Rwanda rwabaga runeshejwe; niba kanesheje, si u Rwanda rwabaga runesheje. Igihe katabarukaga, ingabo ziyerekeraga uwazigabye, ntizigombe kujya ibwami. Na Rwabugiri ubwe yateje udutero shuma kenshi, ntitubarirwe mu bitero by'u Rwanda.

Umwami ntiyashoboraga kuba umugaba w'igitero, cyangwa uw'ingabo ze bwite, kabone n'iyi yabaga yajyanye na zo. Ize bwite zabaga zigabwe n'umutware w'urugo rw'umwami, nk'uko igihe k'Ingangurarugo zabaga zigabwe na Nyantaba ya Nyarwaya cyangwa Bisangwa bya Rugombituri, uko basimburanye kuri uwo murimo. Icyahindukaga gusa, ni uko igihe umwami yabaga ahari, umugaba w'igitero yarekaga kuvugirwa n'ingoma, igihe cyose babaga bari ku musozi umwe bombi.

3. Ibitsimbanyi n' abanyamihango b'ibwami

Imitwe y'ingabo yakomatanyaga abaturagihugu bose, ubariyemo na rubanda rwo ku musozi, ndetse n'abantu babaga mu ishyamba. Igihe rero igitero cyahuruzwaga, umugaba yahuruzaga n'imiryango y'abaturage basanzwe, maze umutware w'umuryango agategeka umwe wo muri bene wabo utahiwe n'itabaro akagenda akajya gucungura abavandimwe be basangiye na we isambu batuyemo. Igihe cyose igitero cyabaga kikiri mu Rwanda. Noneho abo baturage akaba ari bo baja gusahura ibitunga ingabo. Buri mutwe wabaga ufite ibitsimbanyi byawo. Igihe baja gusahura no kwaya (kurandura ibikiri mu murima), ibitsimbanyi byagendaga bihagarikiwe n'abarasanyi, kugira ngo bitaza guhura n'ababisha bakabirwanya, kandi byo bitagenewe kurwana. Ibitsimbanyi ni byo rero byatungaga ingabo mu mahanga.

Uretse ibyo bitsimbanyi kandi, igitero cyajyanaga n'abanyamihango b'ibwami bahetse mu ngobyi intwaro z'amoko yose: imiheto, amacumu, imitana, inkota. Abo bagendaga bari kumwe n'umugaba w'igitero. Igihe umugaba kanaka yabaga akeneye intwaro, yazaga ku mugaba kugabuza ibyo ingabo ze zidafite. Muri iyo mitana bahekaga, harimo uwitwa Nyakiyabo wa Kigeri III

Ndabarasa, wahunikwagamo imyambi amagana. Abandi kandi, ari abo b'ibwami b'abanyamihango, ari n'ibitsimbanyi, babaga bikoreye imboho z'amasaka, amakoma n'amamera, abandi bikoreye amafu, abandi bikoreye insyo, abandi bikoreye imiganda n'imihotora. Ibi ngibi byabaga ari ibyo kurema ingando ari ryo cumbi ry'ingabo, iyo babaga bageze ahantu zigiye kugandika, ako kanya bagashinga imiganda, bakubaka amazu mu gihe kigufiya, bakayasakara. Abasya bagasya, abasanganywe amafu bagashigisha ibikoma cyangwa imisururu. Ingando yaba izahatinda bagasabika, bagasembura, bagahisha amarwa. Bajya guhaguruka bakaremura ibyo bubakishije, bakabihambira bakabijyana.

Ku ngoma ya Kigeri IV Rwabugiri, igihe umwami yabaga ajyanye n'igitero, byari byarategetswe ukundi. Yari yarategetse ko umutware wese uzajya atabarana na we azajyana n'umugore n'abana, kugira ngo he kuzagira utekereza ibyo guhunga. Ati: "Nuhunga ugatererana umugore n'abana, uzakunga ujya hehe, ukwirwe hehe?" Na we rero ni ko yabigiraga. Nanone ntiyajyanaga abato, badashobokanye na bene izo ngendo.

4. Abakoni n'iminyago

Ibitero byagabwaga bijya kunyaga ngo bigwize inka mu Rwanda kabone n'iyi byabaga bigeretsweho kwigarurira ibihugu. Twabanje kureba iby'abarasanyi, tumenye rero ko umugaba w'umutwe yagenaga bamwe muri izo ngabo ze, bagenewe kunyaga, bakaba ikiciro cya kabiri, kitwa abakoni; bakitwaza umuheto n'inkoni yo kuyobora inka banyaze.

Iminyago ntiyabaga iy'uwashe izo nka, cyangwa ngo ibe iy'umutwe uyu n'uyu uzinyaze, iminyago yose yari iy'umwami. Yabaye umuntu wese yarinyagiraga, byajyaga gutuma abarwanyu batatanywa n'inyungu y'ikiryango, maze ingabo zikabura epfo na ruguru. Noneho rero, bamwe bagenerwaga kunyaga ibitari ibyabo bwite, abandi bakagenerwa kurasana, bese bazi neza ko nibarangiza umurimo bagenewe ari bwo bazahabwa ingororano z'iyi minyago. Iminyago yose y'igitero yitwaga umuheto (umuheto w'igitero k'ibunaka). Iminyago yamaraga gufatwa, bakayimurikira umugaba w'umutwe ikabarwa, ntihagire uwiba ngo uwo mubare upfe. Umugaba w'umutwe na we atabarutse, imirasano irangiye yamurikiraga iyo minyago umugaba w'igitero. N'ubwo umubare wagombaga kugumaho, mu itabaruka bageze mu Rwanda, bashoboraga kugenda bazigurana, niba ufite inka y'ingumba cyangwa ikimasa, ukabigurana inziza zo mu minyago, umubare ntupfe.

5. Imirwanishirize y'abagaba

Igihe ingabo zatabaraga ngo zige kurwana, umugaba w'igitero yasigaraga mu nteko: ha handi yabaga aganditse. Hasigaraga imitwe iringaniye yo kwitega ko inteko y'umugaba yaterwa. Umugaba w'igitero na we bwacyaga yicaye kuri bene ya ntebe ibajwe mu giti cy'umuko agakikira igisabo cyabaga kirimo ya mana yerejwe icyo gitero. Na we yagenzaga nk'iby'ibwami: kutanyeganyega, kutareba iruhande; kubigira bibwiraga ko byajyaga gutuma ingabo zihungabana, cyangwa zihunga. Naho icyo gihe abagaba b'imitwe, urugamba

rwajyaga gutangira bakarema inteko na bo: bakicara ku ntebe ibajwe mu muko, bakarwanisha. Boherezaga ku rugamba itorero rimwe, andi agasigara mu nteko, akikije umugaba. Umurasano wamara igihe kiringaniye, umugaba agahagurutsa itorero rindi, rikajya ku rugamba gukura abarubanjeho, kugira ngo bagaruke mu nteko baruhuke. Inteko y'urugamba yamerwaga ahantu hiherereye, bakareba impande zose ngo ababisha bataza guca ruhinga nyuma bakagota ingabo zitabizi.

Igihe tubwirwa ngo itorero iri n'iri rishotse urugamba, hariho bamwe bakibwira ko ryabaga riremwe gusa n'abantu bajyanye mu itorero, ngo niwumva **ijuru** bo mu mutwe wa Nyaruguru, ubone ko ari abantu nka mirongo inani cyangwa ijana b'igikogote. Mu by'ukuri babaga barutaho ubwinshi, kuko buri murwanyu ukomeye yabaga ari kumwe n'abagaragu be babiri cyangwa batanu, b'intwari bamuherekeje. Bene abo bagaragu babaga ari intwari zizwi bajyanaga ku rugamba na ba shebuja kandi n'umugaba w'umutwe yabaga abazi, kuko babagamo abantu b'imbere. Abo ngabo ni bo bahekaga abapfuye n'abakomeretse, abo ari bo bose, ari muri bo, ari no muri ba shebuja. Intumbi bazijyaniraga kugira ngo bazihambe ahantu hiherereye, zidashahurwa n'ababisha.

Umuntu yagwaga ku rugamba bakarwana ku ntumbi ye birengeje uko barwanaga ku buzima, kuko byabaga ari agaterasoni gushahuranwa uwo mwatabaranye. Uwamaraga kwica umubisha, yaramushahuraga, ngo yerekane ikimenyetso cy'uko yishe koko; yaba atashoboye gushahura, akaba afite abagabo babihamya. icyo gihe uwo yahabwaga uruhushya rwo guheta ikigembe k'icumu rye, agahabwa irindi ryo kurwanisha. Niba uwo yishe yaguye mu itsimbiro (aho ngaho ku rugamba), ni byo byabarirwaga kuzahabwa impeta. Igihe abarasanyi babaga basakiranye n'ababisha, habaga ubwo Abanyarwanda basanga abo babisha bakomeye, cyangwa bazanye impirita. Ubwo Abanyarwanda bararaganaga, bakirukira icyarimwe: ni byo gukubitwa inshuro. icyo gihe ababisha bibwiraga ko babanesheje, bakabahomerera; muri iryo homerera, abarusha abandi imbaraga bakagenda babasiga inyuma. Ubwo umwe mu Banyarwanda akavuga ikivugo akigaranzura akarangamira ababahomereye: ni byo bitaga kugaruka. Bagenzi be bakumva avuze ikivugo bakigaranzura nka we. Ab'inkwakuzi bari babahomereye bakayabazwa: abapfa bagapfa, abakomereka bagakomereka. Ababo b'imbaraga nke bajya kuhagera bagasanga ab'inkwakuzi babo batakiri abarwanyu. Kenshi ndetse baremaga igico abarwanyu bamwe bagiraga aho bikinga bagasigara inyuma, abashotse urugamba bagahunga ari yo bagana; bamara kurenga cya gico bakabona guhagarara. Abari babahomereye bakamarwa na cya gico batari babonye mbere.

Kugarukirwa byari ukubiri: uwavuze ikivugo wa mbere, abandi bagahindukira nka we, yashoboraga kuvuga mu birindiro bye ati: "Zarangerukiye ikanaka." Haba se n'igihe Abanyarwanda baneshwaga, bitari ugukubitwa inshuro bisanzwe: uwaguye impumu akananirwa kwiruka, akaba rero agiye gufatirwa n'ababisha, abihaze bakamurwanaho bakazavuga mu birindiro byabo, ngo

“nagarukiye kanaka cyangwa nimanye kanaka.”

6. Abavuzi b’amacumu: ari bo shingiro ry’igitekerezo

Abavuzi b’amacumu ni bo bari ishingiro ry’igitekerezo. Igihe imirwano yabaga irangiye, ingabo zose zitabarukaga zisanga umugaba w’igitero mu nteko ye. Ubwo akarekeraho ya mihango y’inteko. Akohereza intumwa ibwami kuvuga gusa iti:” Imirwano yarangiye, twaratsinze!” Iyo ntumwayitwagauwokwahuraimfizi. Ntarindi jambo yashoboragakuvugaryerekeye iby’intambara. Umurimo we wari uwo gutuma ibwamibarangizayamihango y’inteko: yamfizi yari ku gicaniro ibwami ikahuka; igasubira ahoyari isanzwe iragirirwa.

Naho mu nteko y’umugabaw’igitero, bagatoranya umuntumuri buri mutwe. Uwo muntu akaba azi kuvuga neza, atari umusinzi, kandi yarishe umubisha nibura umwe muri icyo gitero. Uwo muntu agashyirwa mu ruhame rw’abagaba, bakamubaza imitabarire y’umutwe we. Agahera kuva batanze umugaba, akarondora ibyo yibuka byose, bakamwibutsa ibindi agakurikizaho imirwanire y’uwo mutwe, kugeza igihe batabarukiye. Burimutwe bikamera bityo. Abo bantu bakabyitoza, bakavugira kenshi imbere y’abagaba, kugeza igihe babona ko bose babitoye neza. Noneho rero bakabohereza ibwami ngo bage kubitekerereza umwami batyo.

Abo bantu bakitwa abavuzi b’amacumu. Bagahabwa abanyacyubahiro babaherekeje, ngo bagende babarinda kunywa inzoga. Kunzira bakagenda babaha amata, ngo batagira inyota y’inzoga, kandi bakagendera hamwe babarinze ubutabakuraho ijisho. Ahobazagerera ibwami bakavunyisha (kuvunyisha ni ugusaba icyanzu, kubonana n’umutegetsu): bakakiranwa ibirori by’abakwe, n’abatware bahari bakabitumirwamo. Burimuntu agahaguruka akavuga ibyivugo bye, yabihetura akarondora rya somo yatoye. Bose bagahetura. Muri iryo somo ryabo bakavuga abishwe, abakomeretse, abishe, ariko bikaba umuziro kuvuga abahunze, abagize ubwoba.

Abatekereza rero b’ibwami, bafite uwo mwuga w’ibitekerezo, bakakira ayo masomo, bagashimikira kuyitoza, bakayahimbura ngo bayashyiremo uturingushyo two kuyaryoshya: bakarema igitekerezo batyo. Ni abatekereza rero bahangaga ibitekerezo, ariko ishingiro benderagaho ryari ibyavuzwe n’abavuzi b’amacumu muriraporoy’igitero babagabarazaniye umwami. Ingabo zatabarukaga zikurikiye abavuzi b’amacumu. Zamara kugera hafi y’ibwami zikagandika. Icyo gihe, abazirimo bashatse bashoboraga kujya ibwami, ariko ntibageye nk’abavuye mu ngando: bakigirayo, bagahakwa, bakavuga ibindi, ariko ntihagire ijamba ryerekeye ingabo bahingutsa. Hagize urenga iryotegeko, imyiyereko yabaga ipfuye, ingabo zigasezererwa zidakoze ibirori, uwo biturutseho akavugwa koyishe amacumu y’ingabo. Byaririndwaga rero, uruhushya rwo kugendawiyoberanyije utyorugahabwa bakecyane biringiwe.

IMYITOZO

1. Sobanura ijambo cyangwa itsinda ry'amagambo bikurikira
  - a) Agatero shuma
  - b) Ingando
  - c) uwo kwahura imfizi
  - d) Gukubitwa inshuro
  - e) Abavuzi b'amacumu
2. Mu gitero cyo hambere, vuga inshingano z'aba bakurikira:
  - a) Umugaba w'igitero:
  - b) Umugaba w'ingabo
  - c) Ibitsimbanyi
  - d) Abanyamihango
  - e) Abakoni
3. Ni uwuhe mumaro w'abagore mu gitero?
4. Iminyago yari iya nde?
5. Kuki buri wese atatwaraga icyo yanyaze?

1.4.2. Impeta z'ubutwari mu Rwanda rwo hambere

Igikorwa

Wifashishije ubumenyi ufite ku muco n'amateka, kora ubushakashatsi maze ugaragaze impeta z'ubutwari zo mu Rwanda rwo hambere.

Mu muco nyarwanda birasanzwe ko uwakoze neza abishimirwa. Ni nako byagendaga iyo urugamba rwarangiraga. Kuva ku ngoma ya RuganzuNdoli kugeza ku ya Kigeli Rwabugiri hariye hatangwa amashimwe cyangwa ingororano ku wagaragaje ubudashyikirwa ku rugamba. Impeta zari zifite amazina yazo bwite; ariko ntizari zifite ijambo rusange zihuriyeho nk'uko ubu tuvuga impeta. Iri jambo nanone ryabagaho mu Kinyarwanda cya kera, ariko ubwo rikavugaga nanone ingororano z'uwahese icumu (umuntu w'intwari wabaga wishe umunyamahanga mu gitero, umugaba we yamuhaga uruhushya rwo guheta ikigembe k'icumu rye, kugira ngo mu myiyereko batabarutse bizamubere ikimenyetso cy'uko yishe). Impeta za kera zari eshatu: umudende, impotore no gucana uruti.

a) Umudende

Umudende wahabwaga umuntu wishe abanyamahanga barindwi mu bitero kandi yarabagushije mu itsimbiro. Kugusha mu itsimbiro bivuga ko babaga baraguye mu irasaniro aho ngaho, atabakomerekeje gusa ngo bage kugwa ahandi. Si ngombwa ko babaga barishwe mu gitero kimwe: yashoboraga kuba yarabakurikiranyije, mu myaka myinshi wenda.

Umudende watangwaga n’umwami. Wari ukozwe utya: wari icyuma kimeze nk’umuringa munini, cyangwa nk’inkingi y’umutaka, bakagiheta ngo gishobore kwambarwa mu ijosi; icyo cyuma kitwaga uruti rw’umudende. Kuri urwo ruti rw’umudende batungagaho amashinjo. Ishinjo ryari icyuma gicuzwe nk’umuhunda ariko ucuritse kugira ngo isonga ryawo barihete ku buryo butuma rigira inda izatungwamo uruti rw’umudende. Kandi mu ishinjo bashyiragamo umurebe nk’uwo mu nzogera.

Uwabaga yishe abanyamahanga barindwi ntiyahawaga umudende gusa. Yagabirwaga n’inka nyinshi z’ingororano.

b) Impotore

Impeta ya kabiri ni impotore ikaba yarambikwaga ku kuboko umuntu w’intwari wishe abanyamahanga cumi na bane baguye mu itsimbiro mu bitero bigabwe n’ibwami. Impotore yo nta mihango yagiraga kandi uyihawe yabaga avuye ku mudende ntiyabaga agishoboye kuwambara. Izo mpeta zombi zambarwaga mu birori no mu bitaramo byazagamo imihigo.

c) Gucana uruti

Gucana uruti byari ibirori byagirirwaga intwari yishe umubisha wo mu mahanga wa makumyari n’umwe uguye mu itsimbiro. Ntibyagiraga ikimenyetso cyambarwa, yari imihango y’ibirori by’iminsi itatu cyangwa ine. Intwari yajyaga gukorerwa ibyo birori igakoranya abo bafitanye isano bose n’abagaragu bose ndetse n’inka zabo zose hamwe n’ize. Bakoraniraga hejuru y’umusuzi muremure wo mu karere iyo ntwari ituyemo. Umuntu wese waburaga muri ibyo birori ntiyongeraga kuzabonana n’iyo ntwari ukundi, bagombaga kuzajya batumanaho gusa ntibazahure ngo umwe arabukwe undi. Ni kimwe n’inka ze cyangwa iz’abagaragu be. Mu baraye kuri uwo musuzi ntawasinziraga iryo joro kugeza mu gitondo (kimwe n’inka n’abana bato). Bacanaga umuriro bakazana umwungu w’ibamba bakawotsa ya ntwari ikajya yenyegeza uruti rw’icumu ryayo mu muriro ngo rukongoke maze bakamushunisha kuri wa mwungu, akenyegeza uruti mu ziko, ati: “nische kanaka”. Iryo joro ryose bigakomeza bityo maze babona umuseke ukitse akarunduriramo agasigazwa k’uruti n’umuhunda, akavuga izina ry’uwo yishe bwa nyuma. Ubwo impundu zikavuga, ingoma zigasuka bakajya gukomereza ibirori mu rugo rwa ya ntwari.

Igihe intwari ivuga abo yishe yashyiragamo n’abo yaba yariciye mu Rwanda batabarirwa muri ba makumyabiri n’umwe b’ibitero. Kuva ubwo, ntiyasubiraga ku rugamba ukundi. Yabaga intwari yogezwa mu Rwanda byonyine. Icyakora uwabaga yahawe ingororano zo gucana uruti yari afite amabwiriza akomeye

agomba kubahiriza, kuko iyo yagororerwaga bene kariya kageni, ntabwo yongeraga guhura n'umwami yacaniyeho uruti ngo barebane amaso ku maso kugeza atanze, kuko nta bihanga bibiri bitekwa mu nkono imwe, nta bihangange bibiri mu gihugu kimwe. N'imisozi yahabwaga gutwara akenshi yabaga iri kure y'ibwami nko ku mbibi z'u Rwanda n'ibindi bihugu.

Kubera izo ngororano zose, yaba uwahawe impotore, uwahawe umudende, uwacanye uruti, uwahawe inka y'umuheto n'uwahawe inka y'imirindi zatumaga uwagize ubutwari abiratira abandi mu kivugo cyabimburiraga kandi kikanasoza ikintu cyose avuze. Ibyo byatumaga Umunyarwanda wese aharanira kuba intwari bityo agashira ubwoba ku rugamba.

Usibye no kubaha impeta z'ubutwari, ingabo zose zatsinze urugamba, zagabanaga iminyago, ugasanga urugo rufite ingabo y'Igihugu, ari rwo rukomeye. Byatumye u Rwanda rubona abana benshi bagana mu itorero kugira ngo bigiremo ibyo kuba intwari n'imyitozo njarugamba. Nuko abitabira kuba ingabo z'Igihugu baba benshi u Rwanda rugira imitwe y'ingabo myinshi, ku buryo byakangaranyije amahanga aruzengurutse.

IMYITOZO

Hitamo igisubizo cy'ukuri.

1. Impeta yarutaga izindi ni:

- a) Impotore
- b) Umudende
- c) Gucana uruti
- d) Zose zaranganaga

2. Gucana uruti byakorerwaga

- a) Intwari yishe umubisha wo mu gihugu cyayo wa makumyabiri n'umwe.
- b) Intwari yishe abantu benshi kurusha izindi.
- c) Intwari yishe umubisha wo mumahanga wa makumyabiri n'umwe.
- d) Intwari yishe abanyamahanga barindwi.

3. Ikivugo k'intwari yo hambere cyarangwaga:

- a) N'ibigwi, ibirindiro n'ibindi bikorwa by'ubutwari.
- b) No kwivuga ibyo itakoze kugira ngo ishimwe.
- c) No gusingiza inyamaswa n'akamaro kazo.
- d) No kuratira abandi akamaro k'umwami n'abatware.

4. Subiza yego cyangwa oya.

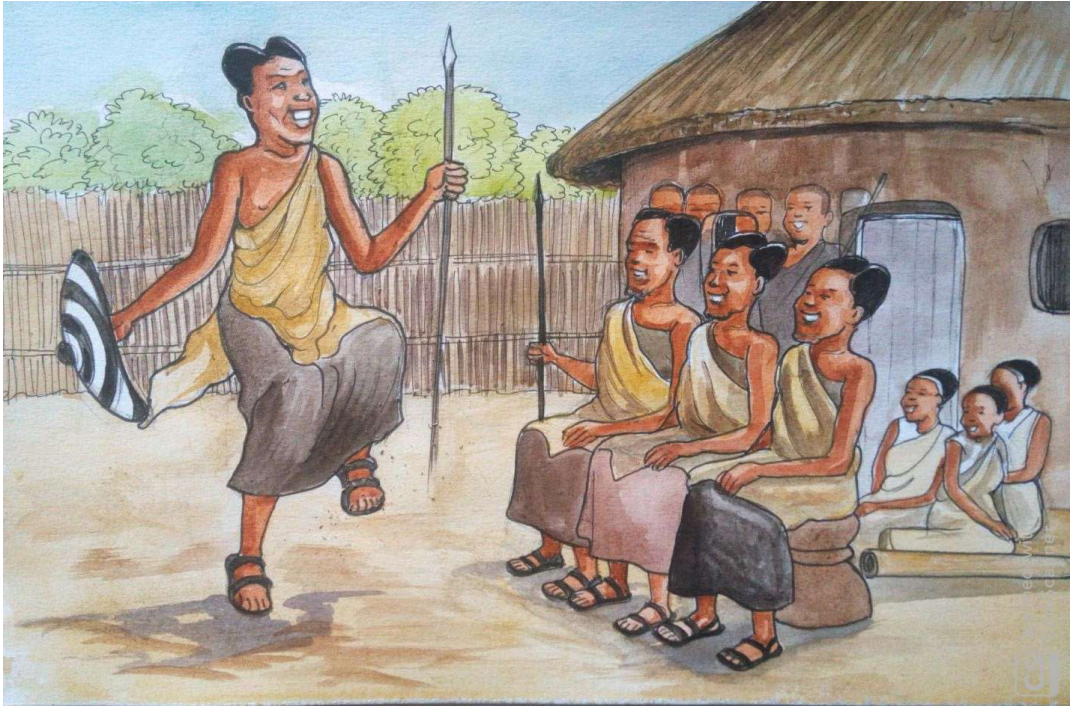
- a) Umudende wajishwaga mu nzu umugore n'umugabo bararagamo.
  - b) Kugusha mu itsimbiro bivuga kugusha mu irasaniro.
  - c) Intwari icana uruti yavugaga abantu yiciye mu Rwanda gusa.
  - d) Uwaburaga umwanya wo kuza mu birori by'uwacanye uruti, yaramusuraga bakaganira.
  - e) Umwungu w'ibamba wabaga uryohereye.
5. Simbuza ijambo riciyeho akarongo irindi bivuga kimwe riri mu mwandiko.

- a) Kutubahiriza imihango y'umudende byari gutuma uwambaye **apfa imburagihe**.
- b) Mu ijoro ryo gucana uruti **ntawagohekaga**.
- c) Umudende wahoraga **umanitse** ku nkingi mu nzu.
- d) Kugwa **mu irasaniro** cyabaga ari ikimenyetso cyo gutsindwa.
- e) Uwabaga yarahize abandi ku rugamba bamuhaga **igihembo k'ishimwe**.

I.5. Ibyivugo by'ingabo

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira witegereze imiterere yawo ukore ubushakashatsi usubize ibibazo byawubajijweho hanyuma ugaragaze inshoza n'amoko y'ibyvugo by'ingabo.

Inkatazakureka

Inkatazakureka ya Rugombangogo

Ndi intwari yabyirukiye gutsinda,

Nsiganirwa nshaka kurwana

Ubwo duteye Abahunde,

Nikoranye umuheto wange

Nywuhimbajemo intanage

Intambara nyirema

Igihugu cy'umuhinza nakivogereye.

Umukinzi ampingutse imbere n'isuri,

Umurego wera nywuforana ishema
 Nywushinzemo ukuboko ntiwananira,
 Nongeye kurega inkokora
 Nkanga umurindi hasi, ndarekera
 Inkuba zesereza hejuru y'icondo,
 Ikibatsi kiyica hejuru mu rubega
 Intoki zifashe igifunga zirashya
 Imisakura imucamo inkora,
 Inkongi iravuga mu gihengeri.
 Mu gihumbi ke inkurazo zihacana inkekwe
 Inkuku yari afite ihinduka umuyonga!
 Agera hasi yakongotse
 Umubiri we uhinduka amakara,
 N'aho aguye arakobana
 Nk'ukubiswe n'iyi hejuru.
 Ababo batinya kumukora,
 Bati : “Ubwo yanyagiwe n'Inkotanyi cyane,
 Nimumureke mwe kumukurura
 Ibisiga bimukembere aho”
 Na byo bimurara inkera,
 Bimaze gusinda inkaba,
 Byirirwa bisingiza uwantanagiye
 Imbungiramihigo sinahagararwa hagati nk'abatagira ishyaka,
 Ishyamba ry'umwimirizi ndiremamo inkora.

- a) Sobanura amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko: kurekera, Rugombangoga, singanirwa, kwikorana umuheto, nywuhimbaje intanage, nakivogereye, umurego wera, icondo, inkora, mu gihumbi, inkotanyi cyane, gukamba.
- b) Ukurikije imiterere y'uyu mwandiko, wavuga ko uyu mwandiko ari iyihe ngeri y'ubuvanganzo?Tanga inshoza ya bene iyo ngeri y'ubuvanganzo.
- c) Iyo ngeri y'ubuvanganzo ibamo amoko angahe? Yavuge kandi uyasobanure.

1.5.1. Inshoza y'ibyvugo by'ingabo

Ibyivugo ni ubuvanganzo nyarwanda bwahimbirwaga kurata ubutwari bw'ingabo. Nyiri ukwivuga yashakaga kugaragaza ubutwari yagize ku rugamba cyangwa umugambi yiyumvamo wo kuzaba intwari mu bihe bizaza, akihimbira ikivugo cyangwa agashaka ukimuhimbira, akagitora kikagararamo ubutwari bwe. Ibyo bishaka kuvuga ko abagabo bose batari abahanga mu guhimba ibyivugo. Hariho intiti kabuhariwe zahimbiraga n'abandi ibyivugo. Mu Rwanda rwo hambere, umugabo nyamugabo, yarangwaga no kugira ikivugo ke.

Ibyivugo birangwa n'uko uwivuga yirata ubutwari yagize ku rugamba kandi agasingiza n'intwari ze. Mu byivugo, uwabaga yarambitswe impeta z'ubutwari na we yarabyirata mu gihe yivuga. Ibyivugo birangwa n'ibigwi n'ibirindiro

Ibigwi: Ni umubare cyangwa se amazina y'abanzi nyiri ukwivuga yatsinze kurugamba ndetse n'aho yabatsinze. Ubusanzwe ikigwi ni aho umuntu yiciye umwanzi.

Ibirindiro: Ni ibikorwa by'akataraboneka uwivuga yagaragarije ku rugambanku kwimana no kugarukira ingabo bagenzi be (kuzirengera) gutahana iminyago, kwibasira abanzi...

Uwivuga ashobora kubanza kuvuga izina rye agakurikizaho irya se hagati y'umukarago wa mbere n'uwa gatatu. Ayo mazina ashobora kuba nyayo ariko akenshi aba ari ibisingizo bya nyiri ikivugo cyangwa igisingizo ke gikurikiwe n'icya se. Mu kivugo hagati umuntu ashobora kugenda arobekamo ibindi:

Izina risingiza (igisingizo)

Ngenera (ya, wa, rwa, wa...)

Icyuzuzo (izina rya so cyangwa ry'ikitiriro)

Ndi (inshinga)

Ruhamwa (icyo ufiteye ubuhanga)

Ibikorwa wagize

1.5.2. Ubwoko bw'ibyivugo by'ingabo

Ibyivugo by'ingabo birimo amoko abiri: Ibyivugo by'iningwa n'ibyivugo by'imyato.

a) Ibyivugo by'iningwa

Ibyivugo by'iningwa ni ibyivugo bigufi bishyirwa mu mikarago akenshi itarenze icumi iba ibumbiye mu ibango rimwe kandi biba bivuga ku ngingo imwe. Ibyivugo by'iningwa ni ibya kera cyane kuko byamamaye ku ngoma ya Ruganzu Ndoli.

Ingero z'ibyivugo by'iningwa:

Rutajabukwa n'imitima

Rutajabukwa n’imitima,
Ingamba zimisha imituku, rwa Nyirimbirima;
Ndi intwari Inkotanyi yamenye.

Yanshinze urugamba rukora amaraso,

Ati: “Rwampingane!”

Nti: “Ndi Rukaragandekwe,

Nangana n’ababisha

Iyo duhuye ndarakara.”

(Kampayana ka Nyantaba

Itorero: Ibisumizi

Umutwe: Ingangurarugo.)

Inshyikanya ku mubiri ya rugema ahica

Inshyikanya ku mubiri ya Rugema ahica,

Icumu ryera ikigembe nariteye umuhima kuri gakirage,

Akirangamiye ubwiza ndarimugabiza riramugusha nk’ubukombe bw’ intare;

Mbonye uko rimubaga ndamushinyagurira,

Nti: « Aho si wowe wenyine, n’uw’i Bunyabungo ni uko namugize. »

b) Ibyivugo by’imyato

Imyato ni aho wagiye ugirira akamaro. Ni ibyivugo biciyemo ibice ku buryo bugaragara. Ubu bwoko ni bwo bwiganje kuva ku ngoma ya Yuhi Gahindiro kugeza kuri Kigeli Rwabugiri.

Mu gihe k’ibitaramo by’imihigo, ibyivugo by’imyato cyanecyane bisozwa n’umusibo (agace ko gusoza kareshya n’iningwa, kakavugwa nyiri ukwivuga ari bugufi y’ikibindi kirimo inzoga y’abahizi). Ibyivugo by’imyato birangwa no kuba ari: birebire gusumba ibindi byose, bigiye bigabanyijemo amabango bita “imyato”, bigaragaramo ibigwi n’ibirindiro, bivuga ku ngingo nyinshi kandi bigaragaramo uturango nyabusizi n’imvugo ikoresha amagambo yihariye mu byivugo (ihitamo ry’amagambo akoreshwa ku rugamba).

Uwivuga yitakuma afite icumu, asukiranya amagambo vubavuba. Biba byiza iyo afite n’ingabo mu ntoki maze akivuga asa n’uwizibukira imyambi cyangwa amacumu y’umwanzi.

Uwadukanye guhimba ibyivugo by’imyato ni Muvubiyi wa Mutemura, wo mu

mutwe w'Abakemba mu rugerero rw'i Munyaga rwari rukumiriye inkiko y'i Gisaka. Iyo witegereje neza usanga hari inzira ebyiri Muvubyi yaba yarahereyeho yadukana iyo mihimbire:

Ingabo z'i Gisaka barasanaga zitwaga Abatishumba zari zifite ibyivugo byabo birebire byasumbaga iby'Abanyarwanda.

Mu Rwanda hari amazina y'inka yahanzemo imivugo; Muvubyi rero ashobora kuba yaribukijwe n'uburebure bw'ibyo byivugo by'Abanyagisaka, agashaka kubigana ngo ahimbe ibirebire, ndetse akabatebya yiganiramo n'amazina y'inka.

Nyuma ye, uwabanje kumukurikiza agahimba na we iby'imyato yabaye Rwabigugu rwa Kanyaruguru wo mu itorerero Uburunga II ryo mu mutwe w'Abakemba. Ibyivugo by'imyato ntibyahimbwaga n'ubonetse wese, byari umurimo w'abahimbi b'intiti. Barihimbiraga ubwabo, bagahimbira n'abandi babisabye cyangwa bakabihimbira kubitura umwami n'abatware babo.

Ikitonderwa

Ibyivugo bya kera byibandaga cyane ku rugamba. Aho insanganyamatsiko y'urugamba imariye gutakaza igihe cyayo, havutse kandi n'ibyo twita amayingabyivugo (ibyivugo ku nzara, ku nyamaswa, kuri ruswa, ku mbeba,...) nyuma y'ibyo, Abanyarwanda batangiyeho guhanga ibihangano bijya kugirana isano n'ibyivugo ariko atari byo neza. icyakora ibyivugo by'ubu, hari ingingo zitandukanye bishingiraho nk'uburezi, siporo, ibikorwa byo kwicungira umutekano no kuwucungira abandi, ikoranabuhanga, iterambere n'ibindi.

Urugero rw'ikivugo cyo muri iki gihe:

Mugabo ukunda abandi

Mugabo ukunda abandi wa Rudacogora

Ndi umusore uhorana ishema

N'ubushake bwo kuba ingenzi.

Nahuye n'umushonji murusha impamba

Arampagarika, arantabaza,

Ati: "Wa mwana we ko nkureba

Nkabona usa n'warezwe neza

Ugaragaraho n'imico myiza

Utakwirengagiza ubabaye,

Ntabwo wareba icyo umarira?

Ko ubona ibyange bimeze nabi,

Nkaba nta ntege zo kugenda
Kubera intindi y'inzara nshonje
Kandi iwacu ari kure cyane!»
Mugirira impuhwe muha ku byange,
Abona guhembuka aragenda
Musezeraho ndikomereza.

Cyahimbwe na Rusakara, (UNICEF, Dukunde amahoro, 1996)

IMYITOZO

1. Koresha mu nteruro buri jambo muri aya akurikira ukurikije inyito afite mu mwandiko:
  - a) Kurekera
  - b) Rugombangoga
  - c) Kuvogera
  - d) Umurego wera
  - e) Kwikorana umuheto
2. Ibyivugo by'iningwa n'ibyvugo by'imyato bihuriye ku ki? Bitandukaniye he ?
3. Tandukanya ibyvugo byo hambere n'ibyo muri iki gihe.

I.6. Inshinga

1.6.1. Inshoza n'amoko by'inshinga

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, witegereze amagambo yanditse atsindegiye, usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, kora ubushakashatsi utahure inshoza n'amoko by'inshinga.

- a) Abavuzi b'amacumu **birindaga kuvuga abaguye** ku rugamba.
- b) Ingabo z'u Rwanda **zari** imitwe itegukwa n'abatware.
- c) Umugaba w'ingabo yari **afite** ububasha nk'ubw'umwami mu gihe k'igitero.
- d) Umwami **ni** we wari nyiri Igihugu.

1. Inshoza y'inshinga

Inshinga ni ijamba ryumvikanisha igikorwa, imiterere, imico cyangwa imimerere ya ruhamwa mu nteruro. Muri make, inshinga ni yo itanga ubutumwa mu nteruro, igaragamo igikorwa cya ruhamwa.

2. Amoko y'inshinga

Mu moko y'inshinga hagaragamo inshinga isanzwe n'inshinga idasanzwe. Inshinga isanzwe ishobora kuba iri mu mbundo cyangwa itondaguye. Ni ukuvuga ko inshinga ishobora kwigaragaza mu nteruro ari:

1. Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi.
  - Inshinga isanzwe iri mu mbundo.
  - Inshinga isanzwe itondaguye.

a) Inshinga idasanzwe

Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi ni inshinga zidakoreshe nk'inshinga zisanzwe kuko usanga hari ibihe bimwe na bimwe by'inshinga zidatondagurwamo. Ikindi kiziranga ni uko usanga nta zina rishobora gukomoka kuri bene izo nshinga. Ni inshinga zigizwe n'ibicumbi gusa (**-ni, -si, -ri, -fite, -ruzi, -zi**); ntizifite imbundo zizwi ni yo mpamvu ku mikoreshereze y'imisozo yayo, usanga izo nshinga zidakorana n'imisozo **-e, -aga, -ye** na **a** mu buryo busanzwe. Cyakora iyo zikoreshejweho ingereka zishobora gusesengurwamo imisozo.

b) Inshinga isanzwe iri mu mbundo

Inshinga idatondaguye yitwa kandi inshinga iri mu mbundo. Ni inshinga itagaragaza ngenga irimo cyangwa uburyo keretse uburyo bw'imbundo. Inshinda idatondaguye iranga ikidafite uwo kerekezwaho. Inshinga iri mu mbundo ntigaragaza ukora, igikorwa, igihe igikorwa gikorera keretse mu nzagihe.

c) Inshinga itondaguye

Ni inshinga igaragaza ngenga yayo, ruhamwa ndetse n'igihe itondaguwemo.

Urugero: Nzakora

Ikitonderwa:

Hari bamwe na bamwe bashyira "Ingirwanshinga ; -ti,-tya,-tyo, na-te" mu moko y'inshinga zidasanzwe bitwaje ko na zo zijya muri ngenga uko ari eshatu, nyamara ingirwanshinga ni ubwoko bw'ijamba bwihariye kuko usibye kuba zigaragaza ngenga nta rindi huriro zifitanye n'inshinga kuko zitagaragaza igikorwa cyangwa imico n'imimerere ya ruhamwa.

IMYITOZO

Garagaza ubwoko bw'inshinga zagaragajwe mu nteruro zikurikira:

- a) Intwari **yivugaga** ibigwi n'ibirindiro byayo.
- b) Ibyivugo **bifite** akamaro mu muco wacu.
- c) Abanyeshuri beza bakunda **gusoma**.
- d) **Nduzi** mwese mwitabiriye ishuri.

1.6.2. Ibihe by'inshinga

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, witegereze amagambo yanditse atsindagiye, usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, kora ubushakashatsi utahure kandi usobanure ibihe by'inshinga.

- a) Mu Ngoro Ndangamuco y'u Rwanda umubare w'inyambo **ukomeza** kwiyongera.
- b) Kwiga ibyivugo **bidufasha** gusobanukirwa n'umuco wacu.
- c) **Nimukomeza** gusoma ibitabo by'ubuvanganzo nyarwanda muzasobanukirwa n'amateka y'Abanyarwanda.
- d) Urubyiruko **ruzatozwa** kuba intore.

Mu Kinyarwanda inshinga yose itondaguye igomba kugira igihe itondaguyemo hakurikijwe urwego rw'ibivugwa n'irebero (ko ibivugwa byarangiye cyangwa bitararangira) ryabyo. Habaho rero ibihe bikuru bitatu mu itondaguranshinga. Ibyo bihe ni igihe cyahise kivuga ibyamaze kuba, kikitwa impitagihe. Hakaba ikivuga ibiriho ubu, kikitwa indagihe. Hakabaho n'ikivuga ibizaba cyangwa ibizaza. kikitwa inzagihe.

1. Indagihe

Indagihe ivuga ibiba muri aka kanya, ibiba ubusanzwe n'ibyabaye kera bivugwa mu nkuru, ibirimo kuba ubu ariko bigikomeza, bityo ikagabanywamo indagihe y'ubu, indagihe y'ubusanzwe, indagihe y'imbarankuru n'iy'igikomezo.

a) Indagihe y'ubu

Iyi ndagihe yumvikanisha ikirimo gukorwa ubu aho uvugiye no mu kanya kaza. Indangagihe yayo ni -ra- .

Ingero

Ndahinga mu rutoki.

Ubu ndandika ibaruwa.

b) Indagihe y'ubusanzwe

Indagihe y'ubusanzwe yumvikanisha igikorwa gisanzwe gikorwa. Ntawamenya intangiriro n'iherezo ryacyo.

Indangagihe yayo ni -ø-

Ingero

Izuba rirasa mu gitondo.

Nkunda gusoma ibitabo.

Nigisha ubumenyi bw'isi.

c) Indagihe y'imbarankuru

Indagihe y'imbarankuru umuntu ayikoresha avuga ibyabaye kera nk'aho ari iby'ubu. Igira intego iteye nk'iy' indagihe y'ubusanzwe bigatandukanira ku nshoza. Indangahige yayo ni --ra-

Ingero

Umwarimu arahaguruka abwira abanyeshuri be ati: "Mwigane umwete bizabafasha".

d) Indagihe y'igikomezo

Indagihe y'igikomezo yumvisha igikorwa kirimo gukorwa ubu ngubu ntawamenya igihe cyatangiriye nta n'uwamenya igihe kiri burangirire, Indangagihe yayo ni -ra-ki-âa cyangwa -ra-ki iyo igicumbi/umuzi bitangiwe n'inyajwi.

Ingero

Ndacyasoma igitabo.

Aho aracyakoze wa murimo?

Turacyamutegereje.

Ibikorwa remezo biracyatera imbere.

Ndacyubaha abakuru.

2. Impitagihe

Impitagihe ivuga ibintu byahise kare n'ibyahise kera ikigabanyamo impitakare n'impitakera.

a) Impitakare

Impitakare yumvisha igikorwa cyarangiye mu gihe cyahise ariko kitarengeje uyu muni mu gitondo. Indangagihe yayo ni -a-.

Ingero

Nateraga urubingo.

Naharuraga umuhanda.

Twateraga umupira.

b) Impitakera

Impitakera yumvisha igikorwa cyarangiye mu gihe cyahise uhereye ejo hashize ugana hirya yaho. Indangagihe yayo ni- â- na -a-ra

Ingero

Nabyinaga mu itorero Indangamuco

Natozaga ikipe y'igihugu

Nasomye Bibiliya nkiri muto.

Narakoze cyane.

3. Inzagihe

Inzagihe ivuga ibiza kuba cyangwa ibizaba nyuma y'igihe cyo kuvuga. Yigabanyamo inzahato n'inzakera.

a)Inzahato

Inzahato ibiri bube nyuma yo kuvuga ariko ntibifatire undi muni. Indangagihe yayo ni -ra.

Ingero

Ku gicamunsi uratera umupira.

Mu kanya uramperekeza ku isoko.

Araza kukubwira igikenewe.

b) Inzakera

Inzakera ivuga ibizaba ejo hazaza cyangwa mu bihe bizakurikiraho. Indangagihe yayo ni -zaa-.

Ingero

Tuzaririmba indirimbo z'agakiza.

Muzadusura ryari?

Tuzagera ku iterambere mu bikorwaremezo.

IMYITOZO

1. Garagaza ibihe bikuru by'inshinga n'ibigiye bishamikiyeho byose.
2. Tahura inshinga zitondaguye ziri mu nteruro zikurikira maze ugaragaze ibihe zitondaguyemo.
  - a) Nabonye imbuto none nateye.
  - b) Igihe nari mu ishuri wansakurizaga.
  - c) Leta y'u Rwanda yahisemo gushyira mu bikorwa ikemezo k' imiturire.
  - d) Umubare w'abaturage uzakomeza kwiyongera.
  - e) Hari ibindi bikorwa bitunze Abanyarwanda.

I. 7. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Himba ikivugo cyo mu gihe tugezemo kitwaye nka "Inkatazakurekera" wirata ibyiza wakoze cyangwa ibikorwa wagezeho, maze ukivugire imbere ya bagenzi bawe ugaragaza isesekaza rikwiye. Ikivugo cyawe ntikirenze imikarago makumyabiri.

Ubu nshobora:

- Gutandukanya no gusobanura ingeri z'ubuvanganzo nyabami.
- Gusobanurira abandi ibyivugo, amoko n'uturango twabyo.
- Kugereranya ibyivugo byo hambere n'ibyo muri iki gihe.
- Guhanga ikivugo cyo muri iki gihe haba mu nyandiko no mu mvugo.
- Gusobanura neza imihango y'igitero mu Rwanda rwo hambere n'impeta z'ubutwari.
- Gusobanura no gukoresha ibihe bikuru by' inshinga .

Ubu ndangwa:

- No kwimakaza umuco nyarwanda, gushishikarira no gushishikariza abandi gusoma ingeri z'ubuvanganzo nyabami, gusabana no gutaramana n'abandi nifashishije ingeri z'ubuvanganzo nyarwanda,
- No gukoresha neza ibihe bikuru by'inshinga.

I.8. Isuzuma risoza umutwe wa mbere

Umwandiko: Igitero cyo mu Bushubi

Rwabugiri agaba igitero mu Bushubi (ubu ni muri Tanzaniya) yatejeyo imitwe itanu y'ingabo: Uruyange, Inyaruguru, Abarasa, Abahirika n'Inyange. Umugaba w'icyo gitero yari Seruzamba rwa Kinani cya Biraboneye wo mu Baryinyonza.

Impamvu yatumye Rwabugiri ahatera si ukugira ngo ahigarurire, ahubwo kwari ukugira ngo atabare umwami waho mushya wamutabaje. Umwami waho Kibogora agiyegutanga, yaraze ingoma umwana we Nsoro. Hari undi mwana wa Kibogora witwaga Rwabigimba, agashaka kurwanya mwene se Nsoro ngo amukure ku ngoma yabo. Kandi yari afite amaboko ashoboye kumugeza kuri iyo ntego. Nsoro abonye ko atamurwanya ngo amushobore yitabaza Rwabugiri. Ni cyo cyateye Rwabugiri gutera i Bushubi.

Ingabo za Rwabugiri zimaze kugera mu Bushubi, Nsoro yashoje intambara kuko yari abonye amaboko. Ingamba ziracakirana. Ingabo za Rwabigimba zitwaga "Urwanana" ziraneshwa zihungana na nyirazo, bajya i Bugufi (na ho ni muri Tanzaniya). Rwabigimba amaze gutsindwa, Nsoro yakira ingabo z'u Rwanda zamutabayeye, azakirira ahantu hitwa Cyaza. Aho hantu yari yaharimbishije cyane, hose hateguye ibirago nta muntu n'umwe wo mu ngabo z'u Rwanda wicaye ku byatsi. Arabazimanira cyane, abereka ukuntu yabashimye ndetse abaha n'imyenda.

Mbese abereka ko abafitiye umutima mwiza na bo baramushima cyane. Abaha ibyo bashyira Rwabugiri byinshi kandi bishimishije. Cyanecyane imyenda (ubwo muri Tanzaniya imyenda yari yarahageze).

Ubwo rero Rwabigimba yabonaga ko atagishoboye Nsoro kuko ashyigikiwe na Rwabugiri. Noneho na we ashaka uburyo yakuzura na Rwabugiri. Amutumaho ab'aho b'ibikomangoma nka we bageze ku munani amwoherereza n'amaturu menshi. Abo bantu bamusanga mu rugo rw' i Sakara mu Gisaka. Batura amaturo bahawe bavuga n'ubutumwa. Abo bose Rwabugiri arabica. Ariko bararenganye. Rwabigimba amaze kumenya ibyo Rwabugiri yamukoreye asanga amuhakaniye umubano, yigira inama yo kuzatera mu Bushubi mu gihe Rwabugiri azaba yavuye i Sakara; yaragiye ku nkiko zo hirya zitegeranye n'u Bushubi. Koko hashize iminsi, Rwabugiri ava i Sakara ajya mu Kinyaga. Rwabigimba amenye ko Rwabugiri yagiye, yongera gutera mu Bushubi kurwanya Nsoro mwene se. Nsoro

abonye ko Rwabigimba yongeye kumwuvura na none atuma kuri Rwabugiri. Rwabugiri na we atuma kuri Kabaka umutware w'Abarasa amutegeka gutabara Nsoro. Kabaka ahagurukana n'ingabo ze arambuka atabara Nsoro barwanya Rwabigimba ubwa kabiri baramutsinda. Noneho baguma mu Bushubi kugira ngo barinde Nsoro, bituma atongera guterwa. Ni ko Rwabugiri yari yabitegetse Kabaka.

Banze amata y'ingweba biyemeza kubeshya ngo batahe i Rwanda. Ingabo za Kabaka zirinze Nsoro zaje kumererwa nabi, ziraharwarira, ziranahasonzera, kuko zanze kunywa amata y'ingweba. Ubwo kwari ugushaka impamvu yo gutaha bakahava. Babonye ko bene izo mpamvu zo kurwara no gusozza kandi begereye iwabo mu Gisaka zitakwemerwa na Rwabugiri bongeraho indi mpamvu kandi mbi cyane, ngo Nsoro ni we ubaroga n'abagaragu be, ngo rimwe na rimwe babahingisha nijoro batazi icyo bakora bahindutse nk'abasazi, abandi ngo bagacika intege, bakagira uruhondobero ntibashobore kuba bahaguruka aho bicaye. Ibyo babyumvikanaho na Kabaka umutware wabo, bamusaba ko azabibabwirira Rwabugiri bigatuma abakura mu Bushubi bagataha.

Kabaka yemera inama Abarasa bamubwiye, abakorera uko bashaka atuma kuri Rwabugiri ati: "Abarasa bamerewe nabi cyane kubera uburozi bw'Abashumba na Nsoro". Ati: "Hari ubwo bamwe babahingisha nijoro batabizi basa n'abarota, abandi bagahondobera intege zikabura, umuntu ntawe yakwihagurutsa aho yicaye". Ati: "Kandi rero barimo gufatwa nabi, inzara na yo ntiboroheye"! Rwabugiri ararakara, atuma kuri Kabaka ati: "Niba ari uko bimeze muzafate Nsoro n'umuryango we mubanzanire". Koko baramufata, bafata na nyina n'abagore be bombi: Mukananika na Bihogo, bafata n'abana be babiri: Muyombo na Kambibi. Ubwo Rubanguka rwa Kabaka asanga Rwabugiri mu Kinyaga kumubwira amacumu no kumumenyesha ko Nsoro na Nyina n'abagore be n'abana be bafashwe ari imbohe. Amubaza ko bazabamuzanira cyangwa se ko bazabacira icyo. Undi ati: "Bazabanzanire ino mu Kinyaga". Bahabagejeje bose arabica. Birangiye ajya iwe ku Nzizi, ahageze afatwa n'ubushita bumugwa nabi cyane.

Aho akiriye, umusizi witwa Munyangango ahimba igisigo kitwa "Umunsi mbariwa inkuru." Icyo gisigo gisingiza umwami kikamurata kikanamushima, kandi kikogeza amoko n'imiryango yabyaye abagabekazi n'intwari zarwaniye igihugu n'imiryango zikomokamo.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni irihe zina ry'ubwami rya Rwabugiri uvugwa mu mwandiko?
2. Garagaza imitwe itanu y'ingabo z'u Rwanda yarwanye mu gitero cyo mu Bushubi.
3. Kabaka yari muntu ki?
4. Uturere dukurikira tuvugwa mu mwandiko turi mu yihe Ntara y'ubu: i

Gisaka, i Kinyaga?

5. Ni iki cyatumye Rwabugiri agaba igitero mu Bushubi?
6. Rwabigimba yabyifashemo ate amaze guhakanirwa ubufasha na Rwabugiri?
7. Seruzamba yari afite murimo ki mu gitero cyo mu Bushubi?
8. Ni uwuhe muvuzi w'amacumu uvugwa mu mwandiko?
9. Utekereza ko igitero cyo mu Bushubi cyamariye iki u Rwanda?
10. Ni irihe somo ukuye mu gitero cyo mu Bushubi ?

II. Ibazob by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo cyangwa imvugo ikurikira dusanga mu mwandiko
  - a) Kuraga ingoma
  - b) Gushaka amaboko
  - c) Gushoza intambara
  - d) Igikomangoma
  - e) Kuvuga amacumu
  - f) Uruhondobero
  - g) Kugaba igitero
  - h) Ingamba ziracakirana
2. Andika impuzanyito z'aya magambo ziri mu mwandiko
  - a) Uhimba igisigo cy'umwami
  - b) Ibyo ugemurira umuntu umushakaho ubufasha cyangwa kumukeza
  - c) Nyina w'umwami
  - d) Indwara y'uruho ifata nk'ubuheri
  - e) Abantu bakorera umwami
3. Andika imbusane z'amagambo akurikira ari mu mwandiko:
  - a) Kurwanya
  - b) Intwari
  - c) Gukura ku ngoma
  - d) Gushima
  - e) Kuneshwa

III. Ibibazo by'ubuvanganzo

1. Tanga ingeri z'ubuvanganzo nyabami waba uzi.
2. Ibyivugo by'abantu bakuru birimo amoko angaha? Yavuge kandi unayatandukanye.

3. Sobanura amoko y'impeta z'ubutwari zo mu Rwanda rwo hambere.

IV. Ibibazo by'ikibonezamvugo

1. Garagaza ubwoko bw'inshinga zagaragajwe mu nteruro zikurikira:
  - a) Twese **turi** abana b'u Rwanda.
  - b) Abana bafite ubumuga **bakunda gukinana** n'abandi imikino ndangamuco.
2. Garagaza ibihe by'inshinga zitondaguye zikurikira:
  - a) Abanyeshuri **bazatsinda** neza amasomo yabo kuko **biga** uko bikwiye.
  - b) Amazina y'inka **ndayumva** kuko mu kanya **twakoraga** imyitozo ayerekeyeho.

V. Ihangamwandiko

Hanga ikivugo cyawe, wivuga uwo uri we, wirata ubutwari bw'ibikorwa byiza wakoze.

UBUZIMA BW'IMYOROROKERE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura inkuru ngufi, hagaragazwa ingingo z'ingenzi ziyikubiyemo n'uturango twayo.
- Guhanga inkuru ngufi, hubahirizwa uturango twayo.
- Gukoresha neza uburyo, indango, ijyana n'irebero by'inshinga.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ukurikije uko ubona imyitwarire y'ingimbi n'abangavu, sobanura ibintu nibura bitatu bigaragaza ko umuhungu cyangwa umukobwa wo muri iki kigero, asobanukiwe ibijyanye n'ubuzima bw'imyororokere. Wakora iki kugira ngo ushishikarize abasore n'inkumi kutishora mu mibonano mpuzabitsina bakiri bato.

II.1. Umwandiko: Impanuro z’umubyeyi

Nabyirutse ndi umwana ushabutse. Mama yambwiye ko mu bwana bwange nakubaganaga cyane. Iwacu twari duciririye akajangwe kitwaga Masoso. Naragakundaga cyane, ngahora ngakinisha. Rimwe ngo mfite imyaka itanu, naragahetse maze kanshwaratura inzara, kantera ibisebe mu irugu. Nahise nkururutsa bwangu, kirukira muni y’igitanda, nange ndambarara mu mukungugu ndarira.

Mama yahise aza asanga ndimo kurira nahogoye, ambaza impamvu, mubwira ko ari Masoso yandiye inzara. Nahise nkuramo agapira nari nambaye, mwereka ibisebe yanciye mu irugu. Mbona afashwe n’ikiniga, amarira amuzenga mu maso ariko arihangana bya kibyeyi. Ni ko kumbaza atuje ati: “Byagenze bite ngo Masoso ikurye inzara mu irugu?” Musubiza mbogoza bivanzemo no guhigima, ndeba hasi nti: “Nari nyihetse.” N’umutima wuje impuhwe, yahise amfata, aranterura ankura muri wa mukungugu, aransimbiza, ati: “Icecekere kibondo cyange, humura ndakujyana kwa muganga.” Numvise muri nge nishimye. Mu by’ukuri nari niteze ko ari bumpane yihanukiriye. Aha nabonye urukundo rw’umbyeyi rusigiye n’urw’Imana.

Yashyuhije amazi, aranyuhagira maze anjyana kwa muganga. Nari nzi ko ningerayo bakamenya ko nariwe inzara n’injangwe nyihetse, batari bumvure. Nyamara twahanzwe no kugerayo, abaganga batwakirana urugwiro. Baramfutse, nuko dusubira mu rugo. Mama yansabye gukomeza gukunda Masoso.

Yarambwiye ati: “Jya ukina na Masoso ariko wirinde kuyishotora.

Nyuma y’umwaka umwe, natangiye ishuri. Uko ngiye kwiga, Masoso ikamperekeza,

ikangeza hafi y'ishuri, ikansezeraho, igasubira mu rugo.

Nakomeje amashuri yange. Ngeze mu mwaka wa gatandatu, hari umukobwa wari wicaye imbere yange. Yarahagurutse kugira ngo asubize ikibazo umwimu yari atubajije, maze mbona ku ikanzu ye hari ikizinga kinini cy'amaraso. Narabibonye ndikanga ngira ngo hari umusumari yicariye uramujomba. Nahise mukoraho, mubwira ko yakomeretse. Yahise yicara vuba na bwangu. Mwarimu ayoberwa ikibaye, aza kureba, abajije musobanurira ko Musanabera yakomeretse. Mwarimu yahise asohoka, hashize **akanya nk'ako guhumbya**, mbona agarukanye n'undi mwarimu w'umugore. Umwarimu wacu yahise adusohora, tujya kwigira inyuma y'ishuri. Musanabera we yasigaranye na Mwarimukazi Suzana. Nubwo twarimo kwiga bwose, nakomeje gutekereza icyakomerekeje Musanabera. Inzogera yo gutaha yaravuze, dusoza isomo, dusubiye mu ishuri gufata ibitabo, nsanga Musanabera ari mu ishuri yishimye, yambaye n'indi kanzu nshyashya. Nitegereje aho yari yicaye, mbona nta musumari uhari, nakekaga ko ari wo wamujombye. Mubajije icyamukomerekeje, arandeba, arangije araseka, arambwira ati: « Mutesi we, niba icyankomerekeje kitaragukomeretsa, tegereza igihe gito nawe bizakubaho”!

Nahise ntaha, njyana imuhira na mubyara wange Mucyo twigana. Si nge warose ngera mu rugo ngo nsobanuze mama ibyabaye kuri Musanabera. Mucyo we wabonaga nta cyo yitayeho, yagendaga yikinira agapira n'abandi bahungu.

Tugeze mu rugo, twasuhuje mama, tubika ibikapu, turicara, mama aduha amata turanywa. Turangije kunywa, nacunze Mucyo asohotse, mbwira mama ya nkuru. Yanteze amatwi ndamutekerereza.

- Hari umukobwa twigana mwarimu yabajije ikibazo, ahagurutse mbona ku ijipo inyuma huzuyeho amaraso, nyuma namubajije icyamukomerekeje, arandeba arisekera. Yambwiye ko icyamukomerekeje nange ngo kizankomeretsa.
- Mwarimu yamufashije gute?
- Yahamagaje umwarimu witwa Suzana, araza yita kuri uwo mwana, twe tujya kwigira inyuma y'ishuri.

Mama yafashe akanya gato aratekereza, hanyuma ansaba guhamagara Mucyo ngo aze. Wabonaga ashaka kugira icyo atuganiriza gikomeye.

- Bana bange, muragenda **muca akenge**. Hari ibyo twe ababyeyi tugomba kubasobanurira ku buzima bw'imyororokere.
- Duteze amatwi mama.
- Mucyo, harya ufite imyaka ingahe?
- Mfite cumi n'ibiri
- Ni byo koko nibutse ko wavutse ku muni ukurikira uwo nabyariyeho Mutesi.

Nari mfite amatsiko menshi y'ibyo mama agiye kutubwira.

- Mutuze mbabwire. Abana bageze mu myaka nk'iyanyu, bagira imihindagurikire y'umubiri, bagatangira kubona ibimenyetso bidasanze ku mubiri wabo. Abakobwa batangira kubona amaraso ava mu gitsina cyabo kandi agakomeza kuza mu gihe k'iminsi itanu.

Akivuga ibyo, nahise nikanga, nsa nk'ugize ubwoba. Naho Mucyo we yarisekeraga. Mama yarampumuriye, ansobanurira ko ibyo bisanzwe, bibaho ku bakobwa bose bari mu kigero cyange. Yambwiye ko icyo aba ari ikimenyetso cy'uko umukobwa aba yakuze, yabaye umwangavu, ko uko kubona amaraso mu gitsina byitwa kujya mu mihango. Yambwiye kandi ko ibyo ari ikimenyetso cy'uko umukobwa yatwita, aramutse akoze imibonano mpuzabitsina n'umuhungu. Mama yanambwiye ko hari ibindi bizagenda bihinduka ku mubiri wange nko gupfundura amabere, kumera insya, kugara kw'amatako, kugira ibishishi mu maso n'ibindi.

Yambwiye ko umukobwa uri mu mihango, agomba kugira isuku. Yahise anyereka "kotegisi", ansobanurira ko ari iyo umukobwa yibindisha, bityo imihango ntiyanduze imyenda, Ni ngombwa kandi koga umubiri wose nibura gatatu buri muni.

Yahise ahindukirira Mucyo aramubwira.

- Abahungu bageze mu kigero nk'icyawe, bagira imihindagurikire y'umubiri, bagatangira kubona ibimenyetso bidasanze ku mubiri wabo. Iyo baryanye nijoro bakarota bakora imibonano mpuzabitsina, igitsina cyabo gisohora ibintu bimeze nk'amazi **amatira**. Ibyo byitwa « kurota bwa mbere » cyangwa "kwirotaraho". Yamubwiye ko atagomba kugira ubwoba, ko ibyo bibaho ku bahungu bose bari mu kigero nk'ike. Yakomeje amubwira ko icyo ari ikimenyetso cy'uko umuhungu yakuze, yabaye ingimbi, ko ashobora gutera inda aramutse akoze imibonano mpuzabitsina n'umukobwa. Mama yamusobanuriye ko hari ibindi bizagenda bihinduka ku mubiri we nko kumera insya, inshakwaha, kuniga ijwi, kugira ibishishi mu maso n'ibindi.

Mama amaze kudasobanurira ibyerekeranye n'ubuzima bw'imyororokere, nge na Mucyo twaramushimiye, tunamusaba ko yazakomeza kudasobanurira ku bijyanye n'ubwo buzima.

Twahise dusubira mu masomo kwiyigira ngo dutegure ikizamini cya Leta gisoza amashuri abanza, dore ko cyari kegereje.

Ikizamini cya Leta twaragitsinze, nge banyohereza kwiga mu ishuri ryisumbuye ryegeranye n'iryo boherejeho Mucyo. Nenda kurangiza umwaka wa mbere, ni bwo nabonye imihango. Ntabwo natunguwe, kuko mama yari yaranteguje kandi yaranampaye ibyangombwa byose. Ni nabwo napfunduye amabere ngeze mu mwaka wa kabiri, nahise nzana ibishishi mu maso amabere atangira gukura. Mu

gihembwe cya gatatu, ku ishuri baduhaye uruhushya rwo gusohoka. Nahisemo kwisurira mubyara wange Mucyo. Ngezeyo, natunguwe no kubona ukuntu yabyibushye, ipantaro ntiyari ikimukwira ; yari imeze nk'agakabutura. Ijwi rye ryaranahiraga, yarazanye ubwanwa ku kananwa. Twahise dusubira mu byo mama yatuganirije ku mihindagurikire y'umubiri, dusanga ibyo yatubwiye birimo kugenda bitubaho.

Twarangije ikiciro rusange, Leta itwohereza mu Ishuri Ryisumbuye Nderabarezi. Nge nakurikiye Ishami ry'Ubumenyi n'Uburezi, Mucyo yiga Indimi n'Uburezi. Ndi mu wa kane, ikibuno cyange cyariyongereye, abahungu bagahora bambwira ko nteyeneza. Hari abakobwa bakwizaga inkuru ko impamvu mbyibushye gutyo, ari uko ngo nkora imibonano mpuzabitsina. Ibyo byarambabazaga cyane ndetse no kwiga bikananira. Nabibwiraga mubyara wange akansaba gutuza, akambwira ko ik'ingenzi ari uko impamvu itera iyo mihindagurikire y'umubiri izwi.

Umwaka wa kane wambereye ikigeragezo, ariko narakomeje ndatwaza, nywurangiza neza, nimukira mu wa kabiri nderabarezi.

Kwitwara neza ku ishuri, byose tubikesha mama wadusobanuriye neza ibirebana n'imiterere y'ubuzima bw'imyororokere.

2.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Impanuro z'umubyeyi", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Uzurisha izi nteruro amagambo cyangwa invugo ukuye mu mwandiko.
  - a) Umukobwa umaze guca.....ntashukishwa ubuhendabana.
  - b) Mutesi ageze mu bwangavu, yatangiye .....amabere, ashesha .....mu maso n'amatako ye atangira gukura
  - c) .....imbwa si kimwe no korora ihene.
  - d) Umubyeyi wange yabonye uburyo nariraga kubera ibisebe injanwe yanteye agira.....
2. Shaka mu mwandiko impuzanyito z'amagambo akurikira: ibihere byo mu maso, agahinda, ruyingayinga.

2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Impanuro z’umubyeyi”, maze usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Abakinankuru bavugwa mu mwandiko ni ba nde?
2. Iyi nkuru ishingiyeye kuri inde? Kubera iki?.
3. Kumenya no gusobanukirwa ibigendanye n’ubuzima bw’imyororokere hakiri kare byamariye iki Mutesi na Mucyo?
4. Abangavu n’ingimbi bafite ibintu by’ingenzi biranga ko bageze mu kindi kiciro cy’ubukure. Ibyo bintu ni ibihe byavuzwe mu mwandiko?
5. Ingaruka zagera ku ngimbi n’abangavu badasobanukiwe neza n’ubuzima bw’imyororokere ni izihe?

2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Impanuro z’umubyeyi”, maze utekereze ku buryo bwimbitse maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Tahura ingingo z’ingenzi zibanzweho mu mwandiko wasomye.
3. Gereranya imyitwarire ya bamwe mubavugwa mu nkuru n’ubuzima busanzwe bw’aho utuye.
4. Ningombwakuwira abantu ibijyanen’ubuzima bw’imyororokere bakiri bato? Sobanura.

II.2. Inkuru ngufi

Igikorwa

Mukurikije imiterere y’umwandiko “Impanuro z’umubyeyi”, murasanga uyu mwandiko ari bwoko ki? Urangwa n’iki? Ibarankuru riteye rite? Abakinankuru ni ba nde? Kora ubushakashatsi, ugaragaze igisobanuro k’inkuru muri rusange, inshoza y’inkuru ngufi, uturango twayo, imyubakire yayo n’ishushanyabikorwa mu nkuru ngufi.

2.2.1. Inkuru ni iki?

Inkuru ni igihangano cyanditse mu buryo bw'indondore, kigufi cyangwa kirekire, gifite

abakinankuru bashushanya cyangwa bigana abantu babaho mu buzima busanzwe,

kandi bakorera ibikorwa byabo ahantu runaka, bikanatugaragariza imyifarire yabo,

icyobagamijen'ingoranebahuranazomubuzima. Ikivugwarero akenshimunkuru aba atari ukuri. Inkuru ziri mu buvanganzo nyandiko. Mu Kinyarwanda rero habaho

inkuru ngufi n'inkuru ndende. Aha turareba gusa inkuru ngufi.

2.2.2. Inshoza y'inkuru ngufi

Inkuru ngufi, nk'uko iryo zina ribivuga, ni inkuru iba ari ngufi, ibarwa n'umubarankuru

avuga uko yagenze. Inkuru ngufi ishobora kuvuga ibyabayeho cyangwa ikaba ari inkuru mpimbano ariko bishobora kubaho. Inkuru ngufi iba ifite inkuru ibara, uruhererekane rw'ibikorwa, ikaba yanditse mu nyandiko isanzwe; atari mu mikarago nk'ibisigo, kandi yifitemo ubwiza n'ubuhanga bw'imikoreshereze y'ururimi.

2.2.3. Ibiranga inkuru ngufi

Inkuru ngufi irangwa n'imiterere yayo, imyubakire yayo ndetse n'ishushanyabikorwa.

1. Imiterere y'inkuru ngufi

Inkuru ngufi iba ifite: abakinankuru, akabuga nkuru, imvugo y'ibiganiro, uburebure runaka n'ibarankuru.

a) Abakinankuru

Inkuru ngufi irangwa no kuba ifite umukinankuru mukuru umwe, abakinankuru bungirije n'abakinankuru ntagombwa.

- **Umukinankuru mukuru:** ni we uba ari ipfundo ry'inkuru. Ni we ikigamijwe cyangwa intego y'inkuru iba ishingiyeho. Uyu ni we insanganyamatsiko rusange ivugwa mu nkuru iba ishingiyeho.
- **Abakinankuru bungirije** ni bo usanga mu nkuru bafasha umukinankuru mukuru kugera ku kigamijwe cyangwa bakamubera

imbogamizi. Aba bakinankuru kandi ni na bo usanga insanganyamatsiko nto cyangwa zungirije zishingiyeho.

- **Abakinankuru ntagombwa:** baba bameze nk'indorerezi, Iyo urebye usanga kuba mu nkuru kwabo cyangwa kutagaragaramo nta cyo byahindura ku kivugwa mu nkuru. Nta nsanganyamatsiko ibashingiyeho.

Mu nkuru ngufi, abakinankuru bashobora kuba abantu, inyamaswa,...

b) Akabuga nkuru

Inkuru ngufi irangwa no kuba hari ahantu ibera mu gihe runaka. Irangwa no kuba ifite aho ibarirwa; ni ukuvuga akabuga nkuru. Ahantu inkuru ibera hashobora kuba hazwi neza cyangwa se hatazwi. Ni ukuvuga ko mu nkuru ngufi umuhanzi ashobora gukoresha akabuga nkuru k'ahantu habayeho cyangwa akabuga nkuru gahimbano.

c) Uburebure

Inkuru ngufi irangwa no kuba ari ngufi. Ntishobora kurenza impapuro makumyabiri.

d) Imvugo y'ibiganiro: Inkuru ngufi ishobora nanone gukoresha imvugo y'ibiganiro.

e) Ibarankuru

Ibarankuru ni kimwe mu biranga inkuru ngufi. Ibarankuru rishobora gukorwa ku buryo bune:

- Umubarankuru ashobora kubara inkuru na we ubwe akinamo. Ni muri urwo rwego, usanga akoresha ngenga ya kabiri cyangwa iya mbere.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ari hanze yayo. Aha usanga akoresha ngenga ya gatatu asa n'uvuga ibintu yareberaga iruhande mu gihe byabaga.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ye ubwe. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere kuko ibyo avuga aba abivuga kuri we.
- Ashobora kandi kubara inkuru, yiha gutekerereza umukinankuru. Mu kubara inkuru kwe, usanga yiha kubara ibyo umukinankuru yatekerezagaga igihe amubarahaho inkuru.

Ibarankuru ry'inkuru ngufi rigenda umujyo umwe. Umuhanzi ntavangavangaingingo, ibikorwa byose bikurikirana mu nyabihe yabyo.

Ikitonderwa: Umubarankuru atandukanyen'umwanditsi w'inkuru. Umwanditsi w'inkuru ni umuhanzi wanditse inkuru ibarwa mu gitabo ke. Muri uko kwandika inkuru ye, agena uburyo ibarwa. Muri ubwo buryo ibarwamo, haba hari umuntu ugenda uyibara, uwo akaba ari we mubarankuru. Cyakora hari igihe umwanditsi ashobora kuba ari na we mubarankuru igihe abara inkuru y'ubuzima bwe.

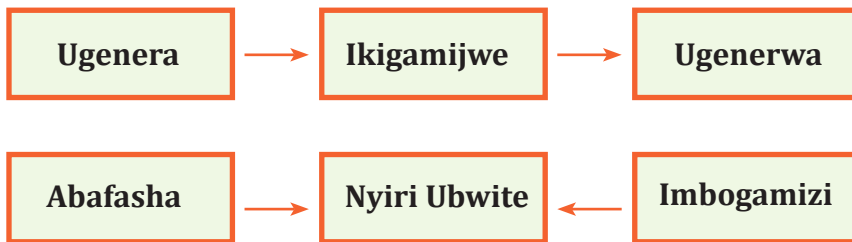
2. Imyubakire y'inkuru ngufi

Inkuru ngufi irangwa no kuba hari ikivugwa, kuba ari ngufi no kuba hari uburyo ibikorwa bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usomaku buryo atarambirwa gusoma inkuru ibarwa. Nk'uko twabibonye, inkuru ngufi irangwa no kugira abakinankuru. Abo bakinankuru, cyanecyane umukinankuru mukuru, ni bo ibikorwa bishingiraho mu kubaka inkuru. Umukinankuru mukuru n'abakinankuru bungirije, bashinzwe kuyobora imigendekere y'ibikorwa byo mu nkuru kugeza ku mpera yayo. Inkuru iyo ari yo yose irangwa no kuba ishobora gukorerwa ishushanyabikorwa:

3. Ishushanyabikorwa mu nkuru ngufi

- a) **Nyiri ubwite:** uyu ni we mukinankuru mukuru inkuru iba ishingiyeho, ni we uba afite intego agamije kugeraho muri iyo nkuru. Aba ashobora kuyigeraho cyangwa ntayigereho.
- b) **Ikigamijwe:** ni icyo umukinankuru mukuru aba agamije kugeraho mu nkuru. Ni intego aba yahawe n'umwanditsi w'inkuru.
- c) **Ugenera:** ni igituma umukinankuru mukuru agira intego afite muri iyo nkuru. Ashobora kuba undi mukinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora gutuma agira intego runaka.
- d) **Ugenerwa:** mu yandi magambo ni nyiri inyungu; ni uwo ari we wese mu nkuru wagira icyo yunguka mu gihe umukinankuru mukuru ageze ku cyo yari agamije mu nkuru.
- e) **Abafasha:** ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru gutuma umukinankuru mukuru agera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumushyigikira mu rugendo rwe rwose kimufasha, kabone n'iyi atakigeraho mu irangira ry'inkuru.
- f) **Imbogamizi:** ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru gutuma umukinankuru mukuru atagera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumubangamira mu rugendo rwe rwose kimubuzza amahirwe, kabone nubwo yagera ku cyo yari agamije mu irangira ry'inkuru, ariko kikaba cyamubangamiraga.

Dore uko ishushanyabikorwa ry'abakinankuru riteye ku gishushanyo.

UMWITOZO

Jya mu isomero ry'ikigo, usome inkuru ngufi wihitiyemo, hanyuma uyisesengure ugaragaza imiterere, imyubakire n'ishushanyabikorwa ryayo.

II.3. Inzira z'itondaguranshinga

2.3.1. Indango, ijyana n'irebero

Igikorwa

Soma interuro zikurikira witegereza imiterere y'inshinga zitsindagiye, hanyuma ukore ubushakashatsi, utahure inshoza y'itondaguranshinga, indango, ijyana n'ireberoby'inshinga.

- Mutesi yakomeje ibiganiro na mama we ku buzima bw'imyororokere.**
- Kanyana ntiyasibaga ishuri.**
- Umwana urya neza akabahoneza, azana ibimenyetso by'ubwangavu cyangwa by'ubugimbi hakiri kare.**

Inshoza y'itondaguranshinga

Itondaguranshinga ni imihindagurikire y'inshinga mu buryo n'ibihe byayo muri ngenga zose. Inshinga itondaguye ni igaragaza ukora igikorwa, igihe agikorera n'uburyo agikora. Muri rusange itondaguranshinga ni ukuntu inshinga ihindura intego (uturemajambo) yihwanya n'indango, ijyana, irebero n'uburyo.

1. Indango z'inshinga

Indango ni ubwumvane buba hagati ya nyakuvuga na nyakubwirwa ku buryo nyakuvuga aba yemeza cyangwa ahakana ingingo ikubiye mu muzi w'inshinga. Bityo rero habaho indango yemeza n'indango ihakana.

a) Indango yemeza

Ingero:

Kayitesi asobanurira neza Kanyana imibereho yo mu mugwi.

Kanyana aragenda.

Teta ashuka kanyana.

b) Indango ihakana

Ingero:

Kanyana na muneza **ntibakomeje** kuganira

Kayitesi ati: **“Sinshobora gukora imibonano mpuzabitsina imburagihe”.**

Ntimuzashukwe n’ababashuka mu ngeso mbi.

Amubaza impamvu **atishimye**.

2. Ijyana

Ijyana ni ukuntu inshinga itondaguye ikenera icyuzuzo cyangwa se inshinga ntikenere icyuzuzo kugira ngo igisobanuro cyayo cyuzure. Habaho amoko abiri y’ijyana ari yo: Ijyana nyacyuzuzo n’ijyana ndekacyuzuzo.

a) Ijyana nyacyuzuzo

Ingero:

- Kanyana yagiye ku ishuri
- Atetse inyama.
- Abana barya imineke.

b) Ijyana ndekacyuzuzo

Ingero:

- Kanyana na Muneza basezeranyeho.
- Arasuzuzugura.
- Aba banyeshuri bariyubaha.

3. Irebero

Irebero ni ukuntu inshinga itondaguye mu buryo ubu n’ubu cyangwa mu gihe iki n’iki, yumvisha ko igikorwa cyarangiye cyangwa kitararangira. Mu Kinyarwanda habaho amoko menshi y’irebero, muri yo twavuga irebero nkomeza n’irebero nshize.

a) Irebero nkomeza

Irebero nkomeza rigaragaza ibitararangira mu gihe mvugiro. Rirangwa n'umisozo **-a, -aga**.

Ingero:

Abanyeshuri **basoma** ibitabo.

basoma: ba-Ø-som-a, nta tegeko

Wasomaga ibitabo; wasomaga: u-a-som-aga, u→w/-J

b) Irebero nshize

Irebero nshize rivuga ibyarangiye gukorwa cyangwa ibiri kuba mu gihe k'imvugiro. Iri rebero rirangwa cyane cyane n'umusozi **-ye**.

Ingero:

Mu gitondo **natemye** ibiti; natemye: n-a-tem-ye, nta tegeko.

Mu mwaka ushize abanyeshuri **baratsinze**; baratsinze: ba-a-ra-tsind-ye, a→Ø/-J, d+y→z

IMYITOZO

1. Hindura indango y'inshinga.
  - a) Nimwandike mutihuta.
  - b) Uge kwa muganga kuko urwaye.
2. Tanga interuro irimo inshinga itondaguye:
  - a) Ijyana ndekacyuzuzo
  - b) Ijyana nyacyuzuzo
  - c) Irebero nshize
  - d) Irebero nkomeza

2.3.2. Uburyo bw'inshinga

Soma interuro zikurikira witegereza imiterere y'inshinga zitsindagiye hanyuma ukore ubushakashatsi utahure uburyo butandukanye inshinga itondagurwamo.

- a) Mutesi **yakomeje** kurererwa kwa nyirasenge.
- b) Mutesi **ntiyabwirizwaga** kwiyitaho.
- c) Masoso **ikamperekeza, ikangeza** hafi y'ishuri.

d) Mutesi na Masoso **basezeranyeho**.

Inshoza y'uburyo bw'inshinga

Uburyo ni ukuntu inshinga iba imeze. Uburyo ni ukuntu kandi inshinga igaragazamu ntego yayo imiterere y'ubwumvane iri hagati y'uvuga n'ubwirwa kimwe n'uko uvuga yitwara mu magambo ye. Uburyo bw'inshinga ni ubu bukurikira: ikirango, imbundo, integeko, inyugo, ikigombero, inyifurizo, inziganyo n' insano.

1. Ikirango

Ikirango ni uburyo budashidikanya, buvuga igikorwa (cyangwa imimerere) k'ihame, kemeza cyangwa gihakana. Indango yemeza y'ikirango nta karemajambo kayiranga. Indango ihakana irangwa na **nti-** na **si-** . Imisozo y'ikirango ni **-a**, **-aga** na **-ye**.

Ingero :

Turiga isomo ry'ubuzima bw'imyororokere.

Ntidutema ibiti bikiri bito.

Ejo nasom**aga** inkuru isekeje.

Sinkora ibyo bambujije.

Kanyana yagiye i Kigali gusura mubyara we Kayitesi.

2. Integeko

Integeko ni uburyo bw'inshinga butanga itegeko. Mu buryo butanga itegeko rero habamo itegeko ubwayo hakaba n'intarengwa.

Integeko: iboneka muri ngenga ya kabiri y'ubumwe ikarangwa n'uko nta ndanganshinga iba igaragaza.

Iyo nta mpagike (inyibutsacyuzuzo) irimo, itegeko igira umusozo **-a**.

Ingero:

Vuga inshamake y'inkuru wasomye

Andika inkuru ndende ku nsanganyamatsiko wihitiyemo.

Iyo harimo impagike itegeko igira umusozo **-e**

Ingero:

Bivuge neza uko byagenze.

Mwandikire ibaruwa.

Intarengwa: ni integeko ihakana ivuga ibibujijwe. Iboneka muri ngenga ya kabiri y'ubumwe n'iy'ubwinshi. Irangwa n'akaremajambo k'impakanyi **-i-** kaboneka imbere y'umuzi utangiwe n'ingombajwi n'impakanyi **-i-ku-** iboneka imbere y'umuzi utangiwe n'inyajwi. Umusozo w'intarengwa uhora ari **-a**.

Ingero:

Wivuga inkuru utahagazeho. u-**i-Ø-vug-a**,

Mwishuka abangavu ku birebana n'ubuzima bw'imyororokere. mu-**i-Ø-shuk-a** u→w/(-J)

Wikwandika nabi ibyo wasabwe. u-**i-ku-Ø-andik-a**,

Mwikwambuka ngo muge mu Muji wa Kigali: mu-**i-ku-Ø-amb-uk-a** u→w/(-J).

3. Inyungo

Uburyo bw'inyungo ni ubuvuga igikorwa gikurika ikindi gikorwa. Mu ndango yemeza nta karemajambo kihariye kaburanga, ariko mu ndango ihakana burangwa n'akaremajambo **-ta-**. Mu ndango zombi kandi hashobora gukoreshwamo imisozo **-a, -aga, -ye**.

Ingero:

Amusanga mu nzira **ahagaze**.

Yagiye **atamuhaye** ibyo guteka.

4. Imbundo

Imbundo ni uburyo bw'inshinga bukoresha indanganteko imwe ikunze kwitwa iy'izina ryo mu nteko ya 15 (**-ku-**) ikagira n'umusozo **-a**. Uburyo bw'imbundo buvuga igikorwa cyangwa imimerere hatagaragazwa uwo bivugwaho. Uburyo buboneka mu ndango yemeza n'ihakana bushobora no kuboneka mu nzagihe.

Ingero: kuvuga: **ku-Ø-vug-a**, kutavuga: **ku-ta-Ø-vug-a**, kuzavuga: **ku-za-vug-a**.

5. Ikigombero

Ikigombero ni uburyo bw'inshinga buvuga igikorwa gishingiye ku kifuzo. Ikigombero kivuga igikorwa ngombwa kuko kifujwe.

Ingero:

Namubwiye ngo **avuge** amakuru yakuye mu itorero: n- Ø-vug-e n →m /-v,

Nagende **yihane** kujya ashuka abana bato.

Ndagira ngo **utahe**.

Ikigombero gitandukanye n'itegeko irimo impagike kuko itegeko yo nta ndanganshinga iba ifite.

Ingero:

bivuge: Ø-Ø- bi-vug-e (itegeko)

Ubivuge: u- Ø-bi-vug-e (ikigombero)

6. Inziganyo

Inziganyo ni uburyo buvuga igikorwa kibaho habaye ikindi. Ni ukuvuga igikorwa cyashoboka haramutse habaye ikindi gikorwa. Inziganyo itondagurwa mu ndagihe no mu nzagihe. Inziganyo irangwa n'akaremajambo **-a-** imbere y'umuzi utangiwe n'ingombajwi na **-a-ku-** imbere y'umuzi utangiwe n'inyajwi.

Ingero:

Mukoranye umwete **mwakira** vuba. mu-a-kir-a

Mbonye ubushobozi **nakwiga**. n-a-ku-ig-a u→w/-J

Ubonye umwanya **wazadusura**. u-a-zaa-tu-sur-a u→w/-J; t →d/-GR

Mukurikije inama z'ababyeyi **ntimwahura** n'ingorane. nti-mu-a-hur-a

Nûutaahâ ndaaza.

7. Inyifurizo

Inyifurizo ni uburyo buvuga icyo umuntu yiyifuriza cyangwa yifuriza undi (nyakubwirwa cyangwa nyakuvugwa). Hashobora kwifuzwa ibyiza cyangwa ibibi. Kwifuzwa ibibi ni ugutukana. Inyifurizo irangwa n'uturemajambo dukurikira: -ka-, -ra-ka-, -ra-, -oo-ka/-aa-ka. Umusozo ushobora kuba -a cyangwa -e.

Ingero

- **ka-**: kabyare: Ø- ka-byar-e, k →g/-GR
- **ra-ka-**: muragakira: mu-ra-ka-kir-a k →g/-GR;
- **ra-**: muragwire: mu-ra-gwir-e
- **oo-ka/-aa-ka**: mwokabyara mwe: mu-oo-ka-byar-a u→w/-J;

8. Inkurikizo

Inkurikizo ni uburyo bwumvisha igikorwa cyose gikurikira ikimaze kuvugwa.

Ingero:

- Umwana urya neza, **akabaho** neza azana ibimenyetso bw'ubwangavu hakiri kare.
- Arahinga, **akavoma, agatashya.**

9. Insano

Insano ari na yo nsobanuzi ni uburyo bw'inshinga burangwa no gusobanura ikivugwa. Inshinga itondaguye muri ubu buryo ikurikira izina ry'ikintu isobanura.

Ingero:

Umurimo **duhinzwe** tuwukorane umwete.

Imirima **bahinga** ni iyabo.

UMWITOZO

Ubaka interuro ukoresha uburyo bw'inshinga bukurikira: ikirango, imbundo.

II.4. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Ugendeye ku nshoza no ku turango tw'inkuru ngufi, himba inkuru ngufi ku nsanganyamatsiko wihitiyemo, ku buryo uzayisomera bagenzi bawe mu ruhamu. Inkuru yawe ntirenze impapuro eshanu kandi ntige muni y'impapuro esheshatu.

Ubu nshobora:

- Gusesengura inkuru ngufi, ntahura isomo n'indangagaciro birimo, uturango twayo, ubwoko bwayo, imyubakire yayo, ndetse nkagaragaza n'ishushanyabikorwa ryayo.
- Guhina no kwandika inkuru ngufi.
- Kubarira abandi inkuru ngufi nasomye.
- Kugaragaza uburyo, indango, ijyana n'irebero by'inshinga.

Ubu ndangwa:

- No gusobanurira abandi ibijyanye n’ubuzima bw’imyororokere.
- Gusoma inkuru ngufi nkayisesengura, kandi nkabarira abandi ibiyirimo.
- Gushishikariza abandi gusoma inkuru ngufi zinyuranye, kuzisesengura no kuzibara.

II.5. Isuzuma risoza umutwe wa kabiri

Umwandiko: Amatsiko y’abato

Kanyana yakomeje kurererwa kwa nyirasenge. Mariya, amaze kugira imyaka cumi n’ibiri, yabonye umubiri we uhindutse. Ni bwo yatangiye kujya azana ibishishi mu maso, ndetse n’ibice bimwe by’umubiri bitangira gukura. Mariya yamusabaga kwiyitaho birushijeho cyanecyane akajya yita ku isuku y’umubiri n’iy’imyambaro. Amusobanurira ko ageze mu gihe cy’ubwangavu. Nyamukobwa na we kwiyitaho ntiyabibwirizwaga, yari Nyirasuku; yagendanaga indorerwamo mu mufuka agahora yireba ariko akababazwa n’ibiheri yari afite mu maso. Rimwe Muneza, umuhungu w’ingimbi w’imyaka cumi n’itanu, amusanga mu nzira ahagaze, ashavuye, arimo kwireba, aramusuhuza, amubaza impamvu atishimye. Kanyana amusubiza ko abangamiwe n’ibiheri afite mu maso. Muneza yarasetse aratembagara.

Hashize akanya aramubwira ati: “Kora aha mwana wakuze! Ubu wamaze kuba umwangavu, kwivuruguta mu ivu wabisezeyeho”. Kanyana yamubajije impamvu abandi bakobwa bamuruta batagira ibyo biheri. Muneza yamusobanuriye ko ubwangavu budatangirira rimwe ku bakobwa bose. Akomeza agira ati: “Hari abashobora kuzana ibimenyetso byabwo mbere gato y’imyaka cumi n’ibiri, hakaba n’abashobora gutinda kubizana, bakaba bageza no ku myaka cumi n’umunani”. Yamubwiye ko umwarimu wabo Twahirwa yabasobanuriye ko umwana urya neza, akabaho mu buzima bwiza, azana ibimenyetso by’ubwangavu hakiri kare.

Kanyana yahise yibuka ko na we nyirasenge yabimubwiye, Kanyana yabajije Muneza uko bigenda ku bahungu. Muneza yamusobanuriye ko n’abahungu badakurira rimwe; hari abazana ibimenyetso by’ubugimbi hakiri kare, hakaba n’abakura, bagera mu myaka cumi n’itanu, bakaba ari ho bazana ibyo bimenyetso. Muneza yabwiye Kanyana ko yabonye ibimenyetso by’ubugimbi afite imyaka cumi n’ine. Ati: “Natangiye kuniga ijwi no kumera ubwanwa nujuje iyo myaka”. Kanyana yahise amureba ku kananwa, asekana udusoni, areba hasi.

Abo bana ntibakomeje kuganira ku mihindagurikire y’imibiri yabo. Byabaye basezeranyeho, buri wese akomeza inzira ye. Kubera uburyo Kanyana yari yakunze Muneza, yagendaga akebuka, amukurikiza amaso, ari na ko kugenda bimugora. Ku rundi ruhande, Muneza na we byaramugoye gutandukana n’uwo mwana w’umukobwa.

Kanyana asubiye imuhira, asanga nyirasenge yamuguriye agakariso keza cyane. Akamuhereje arishima cyane.

Mu gihe Kanyana yaganaga ku ishuri, nyuma y'icyumweru amaze guhura na Muneza, yageze mu nzira yumva mu nda haramuriye, yicara hasi, ahagurutse abona amaraso ku myenda ye. Yagize agahinda kenshi, asubira mu rugo, abitekerereza nyirasenge, na we amusobanurira ko ari imihango yazanye, ko ibyo bitagombye kumutera ipfunwe, ahubwo ko bigomba kumutera ishema ko yakuze kandi ari umukobwa muzima. Ariko ibyo byose Kanyana ntiyari abyitayeho, kuko yari yibabarijwe n' agakariso ke gashya kari kanduye. Mariya yamusabye guhita yoga, akanamesa neza ako gakariso, akakanika ku zuba. Amaze kwiyuhagira, Mariya yamuhereje "kotegisi", anamwerekako uko bayambara. Ati: "Iki bakita umugati w'abantu bakuru. Ibikoresho bifitanye isano n'imyanya y'ibanga, kirazira kubivugira mu ruhame. Uwakumva ubivuga yakwita umushizi w'isoni."

Ubwo Kanyana yabyibajijeho, ashaka kumenya impamvu abantu bafata ibijyana n'ubuzima bw'imyorokere nk'ibintu bizira kuvugirwa mu ruhame. Yahise ajya kubitekerereza Muneza biganiriraga byose ngo amusobanuze, abura agashweshwe ke. Ni ko gutekereza gushakishiriza kuri murandasi, ashiraho ikibazo agira ati: "Kuki abantu bafata ibijyana n'ubuzima bw'imyorokere nk'ibintu bizira kuvugirwa mu ruhame?". Abakibonye kuri murandasi bamuhaye ibitekerezo bikurikira: icya mbere igitsina ni ryo tandukaniro ry'ibanze ritandukanya umugore n'umugabo, ni cyo gituma abantu benshi bagira isoni zo kuba bavuga ibijyana na cyo byose mu ruhame. Ikindi kandi iyo uvuze igitsina, nk'umugabo ahita yumva ubushobozi bwe bwo kubyara no gushimisha uwo bashakanye. Hari abahita bumva rero bakojejwe isoni. Impamvu yindi ituma ibintu byerekeza ku gitsina bitavugwa, ni uko ari urugingo rw'umubiri abantu bose banyuramo kugira ngo bagere ku isi". Nyamara, ntibirubuza kuba urugingo mu zindi ngingo nyinshi zigize umubiri. Impamvu yanyuma ngo ni uko ibintu byose birebana n'igitsina, bidakwiriye kuvugwa kugira ngo nibigirwa ibanga, bifashe abantu kwitwara neza. Ibyo rero ni bimwe mu bindi bisubizo byinshi cyane byatanzwe,...

Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

Soma umwandiko "Amatsiko y'abato", maze usubize ibibazo byawubajijwe ho.

1. Abakinankuru bavugwa mu mwandiko ni ba nde?
2. Mu mwandiko baratubwiramo umukobwa wari ufite amatsiko yo kumenya ubuzima bwe bw'imyorokere.

Ni ba nde bamufashije kuyashira? Ubibwirwa ni iki?

3. Abangavu bafite ibimenyetso by'ingenzi bigaragaza ko bageze mu kindi kiciro cy'ubukure. Ibyo bimenyetso ni ibihe byavuzwe mu mwandiko?
4. Ingamba abangavu n'ingimbi bagomba gufata kugira ngo bakomeze

kurinda ubuzima bwabo kwandura indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina idakingiye ni izihe?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Soma umwandiko "Amatsiko y'abato" , hanyuma usobanure amagambo akurikira:
  - a) Kubura agashweshwe
  - b) Ibishishi
  - c) Ipfunwe
2. Shaka imbusane z'amagambo atsindagiye, ari mu nteruro zikurikira:
  - a) Amusanga mu nzira ahagaze, **ashavuye**.
  - b) Muneza na we **byaramugoye** gutandukana

III. Ibibazo by'ikibonezamvugo

1. Vuga uburyo bw'inshinga unabusobanure.
2. Inshinga zanditse zitsindagiye mu nteruro zikurikira ziri mu buhe buryo?
  - a) Ariga, agatsinda, **agahabwa** ibihembo.
  - b) **Wikwemerera** abagushuka ngo bagushore mu busambanyi.
  - c) Masenge **aragahirwa**, yangiriye inama.
  - d) Uyu mukobwa **yatinzekujya** mu mihango.
  - e) Igitabo **asoma**, kivuga ku buzima bw'imyorokere.

UMUTWE WA 3

KUBUNGABUNGA IBIDUKIKIJE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko ku bihumanya ikirere agaragaza ingingo z'ingenzi ziwugize.
- Kwandika amagambo n'interuro agaragaza ubutinde n'amasaku.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ku bwawe urumva hakorwa iki kugira ngo ikirere kidahumana? Garagaza uruhare rwa muntu mu kubungabunga ibidukikije n'uburyo buboneye bwo kurinda ikirere.

III.1. Umwandiko: Ikirere n'imhindagurikire y'ibihe

Ibidukikije bikubiyemo ibice bibiri, birimo ibidukikije kamere umuntu atagizemo uruhare

nk'imisozi, inyoni, ibirunga, ibiyaga karemano, inzuzi karemano n'ibindi. Hari kandi n'ibiva ku bikorwa bya muntu. Birimo urusobe rw'ibinyabuzima, ibikorwa by'ubukungu n'imibereho y'abantu, ibirebana n'umuco, ubwiza ndetse n'ubumenyi bishobora kugira ingaruka ziziguye cyangwa zitaziguye ku majyambere y'ahantu, ku binyabuzima no ku bikorwa by'umuntu. Mu bibangamira ibidukikije twavugaga nk'ibyangiza ikirere bigatera imihindagurikire y'ibihe. Nubwo inganda zikenewe kugira ngo habeho iterambere ariko ibyotsi biva mu nganda bicucumuka bijya mu kirere bikacyangiza. Biriya byotsi byose bibi biva mu nganda ni byo byangiza igice k'ikirere kigabanya ubukare bw'imirase y'izuba itugeraho ku isi hakaba imihindagurikire y'ibihe ishobora kuba intandaro y'amapfa. Ibyotsi bihumanya ikirere ntibiva mu nganda gusa. Nta wakwirengagiza ko ibinyabiziga, ubwato n'indege bikoresha amavuta, risansi na mazutu bisohora ibyotsi bihumanya ikirere.

Ni ngombwa kugabanya imodoka zicucumura ibyotsi byangiza ikirere no gukoresha mu nganda ikoranabuhanga rikuraho ikorehwa ry'inkwi cyangwa ibikomoka kuri peterori, ahubwo bagashishikarira gahunda zibungabunga ibidukikije. Gutema amashyamba na byo biri mu bigira uruhare runini mu kwangiza ibidukikije. Ibyotsi byanduye biva mu nyanja biyungururwa

n'amashyamba ntibishobore gukomeza ngo byangize ikirere. Iyo nta mashyamba ahari birakomeza bikajya kwangiza ikirere ku buryo na byo bigira uruhare runini mu mihindagurikire y'igihe. Abashakashatsi bagiye bashaka uburyo bayobya imiyaga imwe n'imwe ituruka mu nyanja maze ugasanga na bo bateje imihindagurikire y'ibihe. Ubusanzwe iyo miyaga igira gahunda yayo itera imvura kugwa ku mugabane uyu n'uyu n'igihe iki n'iki.

Ubwo bushakashatsi rero buvanze n'ibyuka binyuranye byoherezwa mu kirere bitera ibihe guhindagurika mu buryo budasobanutse igihe abantu bari biteze imvura bakayibura, yanagwa ikaza itunguranye. Ibyo byose bidindiza iterambere kubera ko bikurura amapfa inzara igasizora. Umuntu mu bikorwa bye yakagombye kumenya ko kwibasira amashyamba n'ibimera ari uguta abatuye isi mu kangaratete. Amashyamba afite akamaro kanini mu buzima bw'abantu. Ayungurura umwuka duhumeka kandi akanabika urundi rusobe rw'ibinyabuzima nk'inyamaswa, inyoni n'ibindi. Ibihugu byinshi birwana urugamba rukomeye rwo kugaragaza ubuhangange, bigacura ibisasu bya kirimbuzi byoreka imbaga bikarimbura amazu n'imisozi. Ibi bisasu biri mu bya mbere byangiza ikirere, aho byasibaniye ubuzima bukaba ingume. Abahanga bemeza ko ahantu habaye isibaniro ry'ibitwaro bya kirimbuzi, abagore baho baba bashobora kubyara abana babura ingingo zimwe na zimwe kubera ubumara buba bugize ibyo bisasu buba bwarakwirakwiriyeye mu mwuka bahumeka.

Kwita ku bidukikije byaba karemano cyangwa ibyakozwe n'abantu ni inyungu ya buri wese kuko iyo utabyitayeho byo biraguhana kuko uko byamera kose bizana ingaruka za vuba cyangwa zitinze, mu buryo buziguye cyangwa butaziguye. Ni ahacu kwita no ku guharanira kurengera ibidukikije kuko kubyitaho ari uguharanira iterambere rirambye rizira ingaruka zitandukanye zatezwa no kubyangiza.

3.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Ikirere n'imihindagurikire y'ibihe", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Uzuzura izi nteruro ukoresheje amagambo yakoreshejwe mu mwandiko:
  - a) Iyo ibidukikije byibasiwe, abantu basigara mu..... bakicwa n'inzara.
  - b) Ibihumanya ikirere bitera amapfa kubera ko bituma habaho..... invura ikaba yabura.
  - c) .....afite akamaro ku kuyungurura umwuka duhumeka no kubika urusobe rw'ibinyabuzima.
  - d) Ibihugu byateye imbere bicura ibitwaro bya kirimbuzi kubera kurwanira.....
2. Koresha aya magambo mu nteruro wihimbiye.
  - a) Ubumara
  - b) Amapfa
  - c) Ibidukikije
  - d) Ikirere

3.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ikirere n'imihindagurikire y'ibihe" maze usubize ibibazo bikurikira:

- a) Mu mwandiko batubwira ko ibidukikije birimo ibice bingahe? Tanga urugero.
- b) Ni ibiki bibangamira ibidukikije bivugwa mu mwandiko?
- c) Sobanura uburyo inganda zishobora gutera imihindagurikire y'ibihe.
- d) Ni izihe ngamba zafatwa kugira ngo ibinyabiziga bitangiza ikirere?
- e) Sobanura uburyo gutema amashyamba bitera imihindagurikire y'ibihe.
- f) Ni gute ibihugu by'ibihangange byangiza ikirere?

3.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ikirere n’imihindagurika ry’ibihe” maze usubize ibibazo bikurikira:

- a) Garagaza ibindi bintu bitavuzwe mu mwandiko ubona byakwangiza ibidukikije.
- b) Garagaza ingingo z’ingenzi zivugwa mu mwandiko.
- c) Huza ibivugwa mu mwandiko “Ikirere n’imihindagurika ry’ibihe” n’ubuzima busanzwe ubamo

3.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku buryo bwiza bwo kubungabunga ibidukikije no kwitabira gukoresha ibikoresho byujuje ubuziranenge bitangiza ikirere.

UMWITOZO

Ushingiye ku mabwiriza y’ihinamwandiko, hina umwandiko “Ikirere n’imihindagurikire y’ibihe” mu mirongo icumi.

III.2. Ubutinde bw’inyajwi n’imiterere y’amasaku

3.2.1. Umugemo n’imiterere y’ubutinde n’amasaku ku magambo

Igikorwa

1. Soma amagambo akurikira, witegereze imiterere yayo maze utahure inshoza n'imivugirwe y'umugemo mu ijambo.

U-mwa-nga-vu

i-ngi-mbi

I-nda-nga-ga-ci-ro

2. Musome interuro zikurikira mwungurane ibitekerezo ku magambo atsindagiye mugaragaza itandukaniro ryayo mukurikije imivugire yayo. Ese gutandukana kw'ayo magambo mu mivugirwe gushingiye ku ki?
3. Kora ubushakashatsi utahure inshoza y'imiterere y'ubutinde n'amasaku mu ijambo n'amoko y'amasaku.
  - **Inkoko** yange izaturaga mu minsi mike
  - Ejo nzajya kugura **inkoko** yo kugosora amasaka
  - Mutoni yaranguye amasaro yo **gutaka**.
  - Uwo mwana urimo **gutaka** abaye iki?
  - **Umunyeshuri** mwiza ntasiba ishuri.
  - Nabonye ishusho y'**umwami**.
  - **Umwana** ararira ku **mbehe**.

3.2.1.1 Umugemo

1. Inshoza y'umugemo

Umugemo ugizwe n'ijwi rimwe cyangwa urwunge rw'amajwi menshi shingiro yumvikanira rimwe uko umuntu abumbuye umunwa avuga. Bityo umubare w'imigemo ungana n'inshuro umuntu yagiye abumbura umunwa kugira ngo avuge ijambo.

Ingero :

- Umujugujugu : u-mu-ju-gu-ju-gu = **imigemo itandatu**
- Amashyiga : a-ma-shyi-ga = **imigemo ine**
- Amapfa : a-ma-pfa = **imigemo itatu**

Iyo umugemo ugizwe n'ijwi rimwe shingiro, uba ari inyajwi kandi uboneka mu ntangiriro y'ijambo gusa. Indi migemo igirwa n'amajwi shingiro menshi (urwunge rw'ingombajwi) asozwa n'inyajwi. Bityo rero inyajwi ni yo shingiro

ry'umugemo.

2. Imivugirwe y'umugemo mu ijambo

Mu Kinyarwanda haba imigemo itindwaho n'itebukwaho mu mvugo. Bigaragarira rero ku nyajwi nk'amajwi shingiro y'umugemo atuma ibyo byose bibaho. Amagambo y'Ikinyarwanda akomatanya imigemo itindwaho n'itebukwaho biturutse ku nyajwi irimo ; ariko nta jambo ryihariye imigemo itindwaho gusa.

a) Umugemo utebukwaho

Ingero :

Umutaka : u-mu-ta-ka

Akaguru : a-ka-gu-ru

b) Umugemo utindwaho

Ingero

Umugaati : u-mu-**gaa**-ti

Kugeenda: ku-**gee**-nda

3.2.1.2 Ubutinde n'amasaku ku magambo

1. Inshoza y'ubutinde n'amasaku

Mu ijambo ry'Ikinyarwanda inyajwi iba ifite ubutinde n'amasaku karemano.

Iyo umuntu atabikurikije mu mvugo aba ashyomye cyangwa se rimwe na rimwe akaba avuze irindi jambo atashakaga kuvuga cyangwa se akaba avuze ijambo ritabaho mu Kinyarwanda.

Ubutinde bw'inyajwi buvugwa ku nyajwi ibanguka yandikwa n'inyajwi imwe ku nyajwi itinda ikandikwa n'inyajwi ebyiri.

Imiterere y'amasaku y'inyajwi irangwa no kuzamuka cyangwa kumanuka igihe tuvuga ijambo. Iyo tuvuga inyajwi ikamanuka, mu nyandiko iyo nyajwi nta kamenyetso igira kayigaragaza ariko iyo tuvuga inyajwi ikazamuka, mu nyandiko iyo nyajwi iba ifite akamenyetso kayigaragaza gateye nk'akagofero (^).

2. Ibyiciro by'amasaku

Amasaku arimo ibyiciro bibiri: amasaku shingiro cyangwa amasaku yoroheje n'amasaku y'inyunge.

a) Amasaku shingiro cyangwa amasaku yoroheje

Amasaku shingiro cyangwa amasaku yoroheje agizwe n'amoko abiri: isaku nyesi n'isaku nyejuru. Iyo tuvuga inyajwi ikamanuka, iba ifite **isaku nyesi** (iryo saku nyesi ntirigire akamenyetso karigaragaza) na ho iyo inyajwi izamutse iba ifite **isaku nyejuru** (iryo saku rikagaragazwa n'akagofero kajya hejuru y'iyonyajwi).

- Inyajwi ibangutse ishobora kugira isaku nyesi cyangwa se isaku nyejuru.

Ingero

Isaku nyesi ku nyajwi ibanguka: **umugabo, umuneke**

Isaku nyejuru ku nyajwi ibanguka: **umusôre, umugorê**

- Iyo inyajwi ifite isaku nyejuru, inyajwi yo ku mugemo ubanza na yo ivugirwa hejuru. Iryo saku rijeho kubera isaku kamere ryo ku mugemo ukurikiyeho bakaryita isaku nyejuru ry'integuza. Ariko mu rwego rwo kugabanya ibimenyetso, ikimenyetso kiranga isaku nyejuru ry'integuza na cyo nticyandikwa.

Ingero: umusôre, umugorê.

b) Amasaku y'inyunge

Amasaku y'inyunge agabanyijemo amoko ane: isaku nyesi nyesi (nyesi ndende), isaku nyesi, nyejuru isaku nyejuru nyesi n'isaku nyejuru nyejuru (nyejuru ndende).

Isaku nyesi nyesi (nyesi ndende)

- Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyesi ku nyajwi ebyiri bakavuga ko ari **isaku nyesi nyesi**. Ni ukuvuga ko umugemo uba utinda kandi uvugirwa hasi. Mu nyandiko y'amasaku, isaku nyesi nyesi ryandikishwa inyajwi ebyiri zikurikiranye zidafite akamenyetso.

Ingero:

Umutaako, umugaanda, kuvooma

Isaku nyesi nyejuru

Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyesi ku nyajwi ya mbere, ku ya kabiri ikagira isaku nyejuru, bavuga ko ari **isaku nyesi nyejuru**. Mu nyandiko y'amasaku, isaku nyesi nyejuru ryandikishwa inyajwi ebyiri zikurikiranye inyajwi ya mbere nta kamenyetso kariho, iya kabiri ifite akamenyetso gateye nk'akagofero. Ikindi ni uko iri saku nyejuru ritagira isaku nyejuru ry'integuza.

Ingero:

Umwaâmi, umwaâri

Isaku nyejuru nyesi

Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyejuru ku nyajwi ya mbere ku ya kabiri ikagira isaku nyesi bavuga ko ari **isaku nyejuru nyesi**. Mu nyandiko y’amasaku, isaku nyejuru nyesi ryandikishwa inyajwi ebyiri zikurikiranye, inyajwi ya mbere ifite akamenyetso gateye nk’akagofero, inyajwi ya kabiri ntigire akamenyetso.

Ingero:

Umwâana, umwâaka

Isaku nyejuru nyejuru (nyejuru ndende)

- Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyejuru ku nyajwi ebyiri bavuga ko ari **isaku nyejuru nyejuru (nyejuru ndende)**. Ni ukuvuga ko umugemo utinda uba uvugirwa hejuru. Bitewe n’uko akenshi riba rikurikiwe n’umugemo ufite isaku nyejuru, bituma ryandikishwa inyajwi ebyiri iya mbere ari yo ifite isaku nyejuru gusa naho ku nyajwi yaryo ya kabiri hakaba isaku ry’integuza ku mugemo ukurikiyeho, bityo ntiriyandikwe

Ingero:

Abatââje

baârasîbye

Ikitonderwa

1. Hari ubwoko bw’isaku nyejuru buvuka ku mugemo ukurikiye isaku nyejuru nyejuru.

ingero: ikâawâ, umusâavê.

2. Iyo indomo itakaye kuri iryo jambo amasaku na yo arahinduka.

Ingero: Kaawâ, saavê

3. Ibinyazina biranga ahantu : “mo”, “ho”, “yo” n’utujambo “so” na “ko” buri gihe bifata isaku nyejuru. Ntabwo ayo masaku aba ari integuza cyangwa ngo ayikenere igihe idahari.

Ingero:

Yavuuyeyô uno muunsi.

Uzi ko Kamana yageendaniyekô!

Yiinjiyemô nonaha.

Mukâasô aragukuunda`

Kare wa mwana **yamwiihomyehô** biba ubusa.

4. Impakanyi “**ta**”na zo zifata isaku nyejuru.

Ingero:

kutâzâajyayô

kutâvugâ

mudâsobwâ

5. Mu Kinyarwanda amagambo ashobora guhuza imisusire mu nyandiko ariko ntahuze ibisobanuro kuko aba adahuje amasaku.

Ingero:

Inkokô ≠ inkooko

Umusaâmbi ≠ umusaambi

6. Inyandiko iriho amasaku yitwa **inyandiko ya gihanga**.
3. **Amagambo fatizo agenderwaho kugira ngo imyigire y’ubutinde n’amasaku yorohe.**

Amagambo fatizo	Ingero z’andi magambo bihuje amasaku
Umugabo	umugayo, umugano, umutavu, ikigega, ibiheri,...
Umugaati	umugaanda, urugeendo, ubugiingo, umuhoondo,...
Kwaagaaza	kweegeera, kuuvuura, koondoora,...
Umugorê	umukirê, ubugomê, urukizâ, umugerî, ihenê, ish yarî, -isî, indâ, ugê, kô, sô, ndê,...
Umusôre	umukôro, uruhâre, igikênya, gasôre, musôni, matâma, shyôgwe, shâmi, isâro.
Reerô	mbeesê, geewê, bwiizâ
umwaâmi	umwaâse, umwaâri, ubwoône, urwiîri

Umwâana	ubwâato, icyâaha, icyûhuho, urwêego
Imbêehê	isâahâ, inêezâ
Indôgobê	isâbunê, ingâmiyâ, imôdokâ
Isâhaâne	ikâraâyi, itâfaâri, ingûfuûri
Guhîngiisha	gukôondoora, guhînguura
Umwîngiisha	icyoôkeere, isaânzuure, umpiîngiishe
Uzâansuûre	uzâambwiîre, ibâambaâsi, uzâabyoôtse
Mwaârabyiize	baârashâaje, byaârahîye, kaârabâaye
Utwuûnguceênge	Maâma sheênge

IMYITOZO

1. Garagaza imigemo igize amagambo akurikira:
  - a) Umugaanda
  - b) Indangagaciiro
  - c) Umunyamakuru
  - d) Abaturage
2. Shyira amasaku ku magambo akurikira
  - a) Umuduri
  - b) Amabati
  - c) Umuganda
  - d) Imyaka
  - e) Ibyatsi
3. Shyira aya magambo mu matsinda ukurikije imiterere y'imigemo n'amasaku
 Ukuri, ubumwe, igikumwe, umutima, urukuta, imbogo, ingoro, ugutwi, ubutuna, ubuzima, umugabo, inyandiko, umusore, umuco, umugore, igitovu, urukwavu, umugongo

3.2.2. Ubutinde n'amasaku mu nteruro/ Amasaku mbone-zanteruro

IGIKORWA

Soma interuro zikurikira wubahiriza ubutinde n'amasaku, hanyuma usubize ibibazo byazibajijweho.

- a) Ikirêere n'umwuuka duhumêeka byaangiizwa n'ibyôotsi.
- b) Umugorê n'umugabo barafâtanya mu kurêengera ibidûkiikije.
- c) Karaangwâ yahûguuye abatûuranyi bê kuu ngârukâ z'aâko kaânya cyâangwâ zizigûye zikomôoka ku kwâangiiza amashyaamba.
- d) Muu nzêego z'ubuyobozi biitoondera ibyaâkwaanduza umwuuka mwiizâ`

Ibibazo

1. Mukurikije imivugirwe y'izo nteruro murumva ari ayahe masaku yaje mu myanya atari asanzwemo? Kubera iki?
2. Mukore ubushakashatsi mutahure inshoza y'amasaku mbonezanteruro, mugaragaze impamvu amagambo agenda ahindura amasaku kamere iyo ari mu nteruro.

Inshoza y'amasaku mbonezanteruro

Amasaku mbonezanteruro ni amasaku avuka iyo ijambo rihinduye isaku kamere ryari rifite bitewe n'ubwoko bw'ijambo biri kumwe mu nteruro. Mu nteruro amagambo agenda ahindura amasaku kamere bitewe n'uko yakoreshejwe. Hari amoko y'amagambo atuma habaho imihindagurikire y'amasaku. Ayo ni nk'ibyungo **na na nka**, ndetse **n'ibinyazina** ngenera bifite igicumbi -a.

- a) Iyo ijambo rikurikira icyungo cyangwa ikinyazina ngenera ridafite isaku nyejuru muri kamere yaryo, amasaku yaryo ntahinduka. Ibyo ariko bishoboka iyo iryo jambo ridatangiwe n'inyajwi.

Ingero:

- Ishyaamba ryiitaabwahôna **Mugisha**.
- Kanyâna **na Kagabo** bafatanya kuriinda ibihûmaanya ikirêere.
- Umukôro **wa Mugabo**.

- b) Ikinyazina ngenera gikurikiwe n'ijambo ridatangiwe n'inyajwi, gihita kigira ubutinde, kereka iyo ijambo gisobanura riri mu nteko 1, 3, 4, 6, 9.

Ingero:

- Abâana **baa Nkûbito** biîtabiiriyeye umugaanda wô gutêera ibiti
- Ageendana **na Cyûuma**.
- Mukuungwâ **naNtâruka** bireegeranye.

c) Iyo icyungo cyangwa ikinyazina ngenera gikurikiwe n'ijambo rifite isaku nyejuru ku mugemo wa kabiri, iryo saku nyejuru riri kuri wa mugemo wa kabiri ryimukira ku mugemo wa mbere w'iryo jambo.

Ingero:

- Saavê ituuwe **nka Kîbuungo**.
- Umukôro **wa Mûtesi**

d) Iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a, bikurikiwe n'izina ridafite indomo, ariko rifite isaku nyejuru ku mugemo wa gatatu, iryo zina rifata isaku nyejuru ku mugemo waryo wa mbere, ariko na rya rindi rikaguma aho ryari riri.

Ingero:

- Kiizâ **na** Mûgorê baravûkana.
- Umujyî **wa** Kîgalî urasukuuye.

e) Iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikurikiwe n'izina ridafite indomo, ku mugemo wa kabiri rifite isaku nyesi nyejuru, iryo saku rirahaguma, umugemo wa mbere na wo ugafata isaku nyejuru.

Ingero:

- Inzu **ya Kâriîsasî** iy'îbyaâtsi.
- Kamaâri yiigiishanka **Mûhiîre** kubûungabuunga ibidûkiikije.

f) Buri gihe iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikaswe bikurikiwe n'izina ritangiwe n'indomo, iyo ndomo itangira iryo zina ihita ifata isaku nyejuru.

Ingero:

- Umugorê **n'ûmugabo**
- Abâana **b'âbakoôbwa**

g) Buri gihe iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikaswe bikurikiwe n'izina rifite isaku nyejuru cyangwa nyejuru nyesi ku mugemo wa kabiri, bituma indomo y'iryo zina igira isaku nyejuru nyesi.

Ingero:

- Afatwa **nk'îintwâari**.
- Miniisîtiri **w'îintêbe** yasuuze/yasûuye Icyânya cy'Âkagêra

h) Iyo ibyungo “**na**” na “**nka**” n'ibinyazina ngenera bifite igicumbi -a bikaswe bikurikiwe n'ikinyazina nyereka, icyo kinyazina nyereka gifata isaku nyesi

nyejuru ku nyajwi ibanza.

Ingero:

- Abatô bageendana **n’îiki** gihe.
- Yitwaara **nk’aâba** babyêeyi bê.
- Guhumaanya ikirêerê biteeza ingârukâ **z’aâko** kaânya.

IMYITOZO

Soma kandi wandike izi nteruro mu nyandiko ya gihanga:

- a) Gutera ibiti biranga umuturage w’ibikorwa by’impuhwe n’ineza.
- b) Iterambere rirambye turigezwaho no kurinda ikirere ibigihumanya.
- c) Ni ngombwa kugabanya ibyotsi biva mu modoka n’ikoreshwa ry’inkwi.
- d) Kagabo na Mutoni bahawe igihembo kuko bafashe neza ibidukikije.
- e) Nyiri amahirwe amenya iby’imihindagurikire y’ibihe.

III.3. Umwitozo w’ubushobozi ngiro bw’umunyeshuri

Jya mu isomero, ushake igitabo kirimo umwandiko uvuga ku bidukikije, uwusome nurangiza uwuhine mu mirongo itarenze icumi, ukurikije ingingo z’ingenzi ziwuvugwamo.

Ubu nshobora:

- Guhina umwandiko nasomye nita ku ngingo z’ingenzi ziwugize.
- Kwandika amagambo n’interuro ngaragaza ubutinde n’amasaku.

Ubu ndangwa no:

- Gushishikarira no gushishikariza abandi kubungabunga ibidukikije birinda ibikorwa byakwangiza ikirere.
- Gukoresha uko bikwiye ubutinde n’amasaku mu mvugo no mu nyandiko.

III.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatatu

Umwandiko: Ibidukikije, inkingi y’ubuzima

Soma neza uyu mwandiko hanyuma usubize ibibazo byabajijwe.

Kuva kera na kare, umuntu azi ko yarazwe kuba umutware w’isi. Yahawe ubwenge bwo kuyigenga no kwifashisha ibidukikije mu mibereho ye ya buri muni. Uko amajyambere agenda yiyongera ni ko ikitwa umutungo kamere twasigiwe n’abakurambere bacu, uko bwije n’uko bukeye, uagenda ukoreshwa rimwe na rimwe neza cyangwa nabi hirengagijwe abavuka. Byumvikana bite ukuntu ba rutwitsi bagambirira guhindura isi yacu ubutayu? Ba gashozantambara bahora mu myiyereko yo kugerageza ibitwaro byabo bya kirimbuzi kandi bijunditse ubumara, bazi ko byangiza ikirere? Abanyenganda zitandukanye bagira batya bagasuka, bakajugunya imyanda ivuye mu nganda, mu nzuzi no mu biyaga cyangwa, bazi ko nta cyo bitwara? Uretse n’ibyo, ibyotsi biva muri izo nganda bihumanya ikirere cyacu bikatugiraho ingaruka.

Muntu yagombye kumenya ko kwibasira ibidukikije harimo ibimera n’amashyamba ari uguta abayituye atiretse mu kangaratete. Ibimera bifite akamaro kanini mu buzima bw’abantu. Uko tubizi, ibimera biyungurura umwuka duhumeka. Igihe isi dutuye izaba yabaye ubutayu nka Sahara, ikirere cyuzuye umwuka uhumanye udashobora kuyunguruka, iherezo ry’abatuye isi rizaba irihe? Abahanga mu bumenyi bw’amashyamba bemeza ko adufitiye akamaro kanini kuko atuma imvura igwa, atuma duhumeka umwuka mwiza, arwanya n’isuri. Kuki abantu biyibagije ya mvugo igira iti: “Nutema kimwe uge utera bibiri!” Abacukura amabuye y’agaciro bakarimbura ibimera, bumva bitaniye he no gutema ishami ry’igiti wicayeho?

Ni ukuri gutera imbere ntawubyanze; ntiwahagarika inganda, gucukura amabuye y’agaciro, gukoresha ibinyabiziga utirengagije ubwato n’indege bikoresha amavuta, risansi ndetse na mazutu. Iri terambere duharanira twese kugeraho rijyana n’ingaruka zitandukanye. Umwotsi wa moteri z’ibinyabiziga byarondowe harimo n’ibisohorwa n’inganda bigira uruhare mu kutwangiriza ikirere.

Kwandura kw’ikirere bijyana no kwandura kw’umwuka. Kubera ko umwuka ugira uruhare mu kugena ibihe by’imvura n’izuba, urumuri, ubushyuhe cyangwa ubukonje bikaboneka mu rugero rushimishije nubwo hari aho bikabya; umwuka wanduye, uhumanye utuma ibihe bigenda bihindagurika, abahinze imyaka bakabura imvura bakarumbya, izuba rigacana imisozi ikaka, ibimera n’amashyamba bikaba umuyonga, abantu, inyamaswa n’amatungo bikarimbuka. Biriya byuka byose bibi ni byo byangiza igice k’ikirere kigabanya ubukare bw’imirase y’izuba itugeraho ku isi; abahanga mu bumenyi bw’isi icyo gice bakita “ozone”. Kera iyo amapfa y’imvura cyangwa y’izuba yafataga igihe kirekire, abantu barasuhukaga bakajya guhahira iyo byeze. Ikibazo kiriho, ubu kubona aho ingaruka z’iterambere ritaragera biragoye; ikiriho ni ugufata

ingamba.

Kubungabunga ibidukikije ni bwo buryo bwiza bwo kugira ngo bisugire. Mu Rwanda, muri poritiki nziza yo kubungabunga ibidukikije, hashyizweho Ikigo k'Igihugu Gishinzwe Kubungabunga Ibidukikije (REMA). Mu mpande zose z'Igihugu, ku bigero byose by'abantu bajijurirwa akamaro k'ibidukikije hakoreshejwe abajyanama b'ubuzima, bafatanyije n'abashinzwe gufata neza ubutaka, imiturire no kurengera ibidukikije. Nihadashyirwamo ingufu ngo buri wese ahagurukire kubungabunga ibidukikije Imana yaduhayeho impano ngo muntu abigenge, biratwerekana isi igenda irushaho gusatira iherezo ry'ubuzima. Abemeza ko amazi atari amazi gusa ahubwo ari n'ubuzima ntibibeshye.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Garagaza akamaro k'ibimera.
2. Andika ibintu byangiza ikirere.
3. Ni irihe sano rigaragara hagati yo kwandura kw'ikirere n'umwuka?
4. Hari icyo ubutegetsi bw'Igihugu bwakoze mu rwego rwo kubungabunga ibidukikije? Sobanura neza igisubizo cyawe.
5. Ni iki abatuye isi bagombye gukora kugira ngo babungabunge ibidukikije?
6. Ni izihe ngaruka z'imyotsi isohoka mu nganda no mu binyabiziga?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko
  - a) Umutungo kamere
  - b) Kujundika ubumara
  - c) Imirase
  - d) Gusugira
  - e) Uruganda
2. Koresha aya magambo mu nteruro zawe ku buryo wumvikanisha igisobanuro afite mu mwandiko.
  - a) Ingamba
  - b) Gutera ingamba
  - c) Gusatira
3. Simbuza amagambo yanditse mu mukara tsiri impuzanyito zayo ziri mu mwandiko.
  - a) Twabonye **imyambi** y'izuba tumenya ko bukeye.
  - b) Batwitse ishyamba rihinduka **ivu**.
  - c) Imyuka isohorwa n'inganda **yanduza** ikirere
4. Huza amagambo yo mu ruhushya A n'ibisobanuro byayo biri mu

ruhushya B

A	B
1. Guhumanya	a. akaga; ibibazo bikomeye..
2. Akangaratete:	b. kujya ku mirongo by'intore.
3. Ingamba	c. kuba hafi y'uwo usanga.
4. Gutera ingamba	d. ibyemezo bifatika kandi bihamye.
5. Gusatira	e. gutera indwara, kwanduza indwara.

III. Ikibazo ku butinde n'amasaku

1. Andika neza interuro zikurikira wifashishije ubutinde n'amasaku kandi ugabanye ibimenyetso
  - a) Mu muco nyarwanda kirazira gukora ubushakashatsi wangiza ibidukikije.
  - b) Leta y'u Rwanda yashyizeho ingamba zo kubungabunga ahantu nyaburanga.
  - c) Ibyotsi biva mu nganda n'imodoka bihungabanya ibinyabuzima n'umwuka duhumeka.
  - d) Iby'iki gihe bisaba gusigasira ubuzima bwacu.
  - e) Nyiri ibyago ni rubanda rugufi rutazi iby'umutungo kamere.
2. Tandukanya amagambo akurikira ukoresheje ubutinde n'amasaku.
  - a) ibiyaga(amazi) .....≠..... (serwakira)
  - b) Ikirere(isanzure)... .....≠..... (insina)
  - c) kurengera (kwita kubidukikije) ... ..≠... .. (kurenga amategeko ukangiza ibidukikije).
  - d) Amafu(ubuherehere)..... ≠..... (y'amasaka)

VI. Ihinamwandiko

Kora inshamake y'umwandiko "Ibidukikije, inkingi y'ubuzima" mu mirongo icumi.

GUKUNDA IGIHUGU

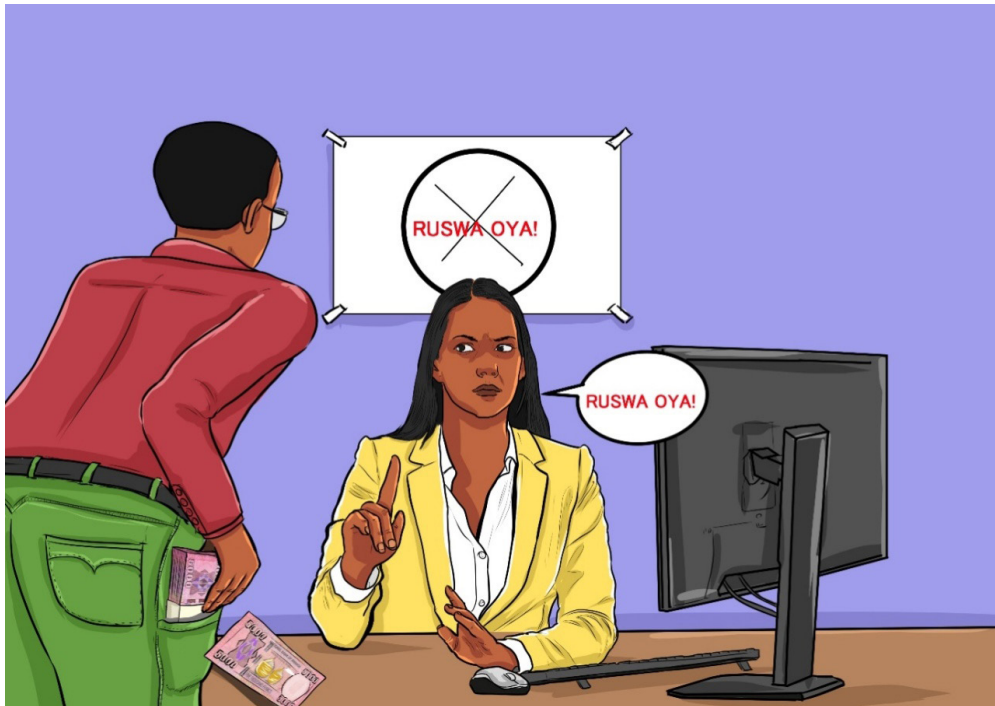
Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko ku nsanganyamatsiko yo kurwanya ruswa n'akarengane, hagaragazwa ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo
- Gutegura, kuyobora inama no gukora inyandiko mvugo yayo
- Gusesengura amazina y'amatirano, hagaragazwa uturemajambo twayo.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ukurikije uko uzi ingaruka za ruswa n'akarengane, ni iki wakora kugira ngo uwo muco mubi ucike burundu mu Gihugu. Sobanura uruhare rwawe nk'urubyiruko mu guca ruswa n'akarengane.

IV.1. Umwandiko: Ntumpeho

Nimucyo twambare, twambarire

Kuba imena.

Jyewe ubu nahisemo, nzatwaza ngana imbere.

Nushaka unkurikire, mu runana

Rw'imihigo,

Turishinge turahire, yuko

Tuzahora

Dukunda ibyiza: Ubutabera n'amahoro

Urukundo n'ubupfura; ubukire

Bwanga ibyo ndabugaya

Ntumpeho.

1. Nuteranya abuzuye,

Ubwo uratata nturi imfura.

Niba uhora utanya amoko

Ngo abantu bamashane,

Nusumbanya n'uturere

Uribagire wifashe,
Ntumpeho.

2. Niba utunzwe na ruswa

Ukura mu baturage,
Niba useka uwabuze hirya,
Akabura no hino,
Niba uneguza amazuru
Ukazura umugara,
Ntumpeho.

3. Niba ishyari rikuzonga

Ugatera urubwa ukize,
Ugashengurwa n'agahinda
Iyo ubonye abahiriwe,
Urwo rutoke uhonda urundi
Rubuze mo ubupfura,
Ntumpeho.

4. Niba unebwa ntukore

Ngo uzatungwa no gusaba,
Niba unyereza ibyo ushinzwe
Ngo ubwo urirwanaho,
Urateshuka inzira y'intore
Ubwo uri umunyoni mubi,
Ntumpeho.

5. Niba ushinzwe imbaga

Ukikundira mo bamwe,
Uwakugabiye ntumukunda
Uramugambanira,
Uraca uduco kandi ashaka
Ko ureba udasumbanya,
Ntumpeho.

6. Niba uri umukobwa

Ukishinga abagushuka,

Niba se uri umuhungu
Ugashirira mu maraha,
Urasenya urwo wari gushinga
Ugashengera utambaye,
Ntumpeho.

7. Umuco mwiza wakureze

Ntugatume udindira,
Mu by'abandi jya utora ibyiza
Ibifutanye ujugunye,
Niba urabukwa iby'abandi
Ugata n'urwo wambaye,
Ntumpeho.

4. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Ntumpeho", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Sobanura amagambo akurikira:

- a) Imena
- b) Imihigo
- c) Ubupfura
- d) Ugashengurwa
- e) Umunyoni

2. Shaka muri iki kinyatuzu, mu merekezo yacyo yose ,amagambo arindwi afitanye isano na ruswa n’akarengane, yakoreshejwe mu ndirimbo “Ntumpeho”.

A	Z	E	R	E	Y	N	U	R	O
N	Y	E	M	I	J	L	M	A	K
A	U	N	E	G	U	R	A	U	D
B	T	U	A	K	E	S	U	S	U
M	Y	K	H	B	I	S	H	E	N
A	O	T	Z	I	M	A	G	N	O
G	A	I	M	U	R	U	N	Y	A
U	R	U	S	W	A	N	S	A	J
Z	E	N	E	K	A	U	C	U	F
U	M	U	H	A	Z	B	O	N	G

4.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ntumpeho”, hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ni iki umuririmbyi avuga ko adashaka ko bamuha?
2. Rondora ibintu bidakwiye gukorwa mu rwego rwo kurwanya ruswa n’akarengane muri iyi ndirimbo.
3. Sobanura ibyo umuntu akwiye gukora arwanya ruswa n’akarengane.
4. Ni ibiki bishobora kuba intandaro ya ruswa n’amakimbirane?
5. Ni iyihe nama umuhanzi agira abakobwa n’abahungu

4.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ntumpeho”, hanyuma usubize ibibazo byo gusesengura umwandiko.

1. Ni izihe ngingo z’ingenzi dusanga mu mwandiko ?
2. Sobanura indangagaciro nyarwanda wasanga muri uyu mwandiko.
3. Ese ubutumwa buri muri uyu mwandiko, ubona bumaze iki mu buzima bwa buri muni ku Banyarwanda?
4. Ni iyihe nama ukuye muri uyu mwandiko ijyanye n’umuco w’amahoro?

IV.2. Amazina gakondo

Igikorwa

Hera ku bumenyi usanzwe ufite ku mazina , ukore ubushakashatsi, maze usubize ibibazo bikurikira:

- Amazina gakondo ni iki?
- Amazina gakondo ateye ate?
- Amazina gakondo atandukaniye he n’andi mazina?

Ni iki wavuga ku ntêgo y’amazina gakondo?

4.2.1. Inshoza y’amazina gakondo

Mu Kinyarwanda, izina ni ubwoko bw’ijambo bita umuntu, inyamaswa, ikintu n’ahantu, rikabiranga. Izina risobanurwa ku buryo butandukanye, biturutse ku nyito cyangwa inyurabwenge, ku ntego ndetse no ku nkomoko.

Amazina gakondo ashobora gusobanurwa ku buryo bubiri bukurikira:

Mu rwego rw’inyito n’inkomoko:

Izina gakondo ni izina rusange mbonera

rivuga abantu benshi, ibintu byinshi cyangwa inyamaswa, ry’umwimerere w’Ikinyarwanda, ritari iritirano.

Mu rwego rw’iyigantego:

Izinagakondo ni izina mbonera, kuko rigizwe n’uturemajambo tw’ibanze dutatu gusa (indomo, indanganteko n’igicumbi). Ni ukuvuga ko izina gakondo atari izina ry’urusobe kandi atari izina rikomoye ku nshinga cyangwa ku bundi bwoko bw’amagambo.

Dukubiye hamwe izo nshoza zombi, twavugaga ko izina gakondo ari izina mbonera ry’umwimerere mu Kinyarwanda ,ritari iritirano, rigizwe n’uturemajambo dutatu gusa (indomo, indanganteko n’igicumbi); rikaba atari izina ry’urusobe, atari izina rikomoye ku nshinga cyangwa ku bundi bwoko bw’amagambo.

4.2.2. Uturemajambo tw’izina gakondo

Intego y’izina gakondo ni: indomo, indanganteko (indangazina) n’igicumbi: D+RT+C

a) Indomo (D)

Ni akaremajambo kagizwe n'inyajwi iterura (ibanziriza) izina, indomo buri gihe isa n'inyajwi y'akaremajambo kayikurikira iyo gahari. Ni ko karemajambo kabanziriza utundi turemajambo twose tugize izina.

Mu Kinyarwanda, inyajwi zishobora kuba indomo ni eshatu: i, u, a.

Ingero: ikivuguto, amasaka, umuvure

Indomo n'inteko z'amazina zikoreshwamo:

- **Indomo i-:** ikoreshwa mu nteko zikurikira: 4, 5, 7, 8, 9, 10

Ingero: iminsi (nt.4), irebe (nt.5), ikivuguto (nt.7), ibishyimbo (nt.8), imbuto (nt.9), inzuzi (nt.10)

- **Indomo u-:** ikoreshwa mu nteko zikurikira: 1, 3, 11, 13, 14, 15

Ingero: umugabo (nt.1), umunsi (nt.3), urugo (nt.11), uburo (nt.14), ukuboko (nt.15)

- **Indomo a-:** ikoreshwa mu nteko zikurikira: 2, 6, 12, 16

Ingero: abagabo (nt.2); amazina (nt.6), akana (nt.12), ahantu (nt.16)

b) Indanganteko/ Indangazina: RT/Rzn

Indanganteko ni akaremajambo kerekana inteko izina ririmo. Ako karemajambo ni ko kagenya uturemajambo tw'isanisha. Indanganteko zihinduka, bitewe n'inteko izina ririmo.

Urugero: Amatara manini araka.

c) Igicumbi (C)

Ni igice k'izina kidahinduka, kibumbatiye inyito y'ibanze y'izina. Mu Kinyarwanda, izina mbonera gakondo iryo ari ryo ryose rifite iyo ntego.

Ikitonderwa:

Amazina adafite indanganteko igaragara na yo intego yayo ni D+RT+C, uretse ko muri ayo mazina RT ari ikimenyetso Ø gihagararira akaremajambo katagararamu turemajambo tw'ibanze.

Urugero:

Ishyari: i- Ø-shyari   Ø: Indanganteko

4.2.3. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa mu izina gakondo

Uturemajambo tw'izina gakondo, tujyana n'amategeko y'igenamajwi asanzwe akoreshwa mu izina mbonera.

Ingero:

Umwana: u-mu-ana, uturemajambo tujyana n'itegeko ry'igenamajwi rivuga ko "u" ihinduka "w" iyo iri imbere y'inyajwi: **u→w/-J**.

Icyatsi: i-ki-atsi, **i** ihinduka y iyo iri imbere y'inyajwi **i→y/-J**, **ky** cyandikwa **cy** mu myandikire yemewe y'Ikinyarwanda.

Abantu: a-ba-ntu

Imbonerahamwe y'amwe mu mategeko y'igenamajwi ajyanye n'inyajwi n'ingombajwi mu izina gakondo.

Inteko ya	Izina	Uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
1	Umwami	u-mu-ami	u→w/-J
2	Abantu	a-ba-antu	a→∅/-J
3	Umwuko	u-mu-uko	u→w/-J
4	Imyuko	i-mi-uko	i→y/-J
5	Iryinyo	i-ri-inyo	i→y/-J
6	Amenyo	a-ma-inyo	a+i→e
7	Igiti	i-ki-ti	k→g/-GR
8	Ibyondo	i-bi-ondo	i→y/-J
9	Imfura	i-n-fura	n→m/-f p→∅/m-f
10	Impapuro	i-n-papuro	n→m/-p
11	Urupapuro	u-ru-papuro	-
12	Akana	a-ka-ana	a→∅/-J
13	Utwana	u-tu-ana	u→wJ

14	Ubwanwa	u-bu-anwa	u→wJ
15	Ukwaha	u-ku-aha	u→wJ
16	Ahantu	a-ha-ntu	-
9/10	Inzoga	i-n-yoga	y→z/n-
9/10	Insibo	i-n-tsibo	t→ø/n-s
9/10	Inshuro	i-n-curo	c→sh/n-
10	Inzuzi	i-n-uzi	Igicumbi gifata z mu mazina amwe yo mu nt 10.
11	Urugi	u-ru-ugi	u→ø/-J
9/10	Inama	i-n-nama	n→ø/-n
10	Inyanya	i-n-nyanya	n→ø/-ny
9/10	Imungu	i-n-mungu	n→ø/-m

IMYITOZO

1. Tahura amazina gakondo muri aka gace k'indirimo.

Niba unebwa ntukore.

Ngo uzatungwa no gusaba,

Niba unyereza ibyo ushinzwe,

Ngo ubwo urirwanaho,

Urateshuka inzira y'intore.

Ubwo uri umunyoni mubi,

Ntumpeho.

2. Wifashishije ingero, gira icyo uvuga ku biranga izina gakondo.

3. Garagaza intego y'amazina mbonera gakondo akurikira n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe: amenyo, umuhungu, imfuru, umweyo, inzuzi

IV.3. Amazina y'amatirano

Igikorwa

Soma iki kiganiro hagati ya Kagabo na Mucyo, maze utahuremo amazina gakondo n'amazina atari gakondo arimo. Hera ku miterere yayo, ukore ubushakashatsi, utahure inshoza y'amazina y'amatirano, ugaragaze imvano y'amazina y'amatirano na zimwe mu ndimi zatije Ikinyarwanda amagambo, intego n'amategeko y'igenamajwi.

Ikiganiro: Kagabo na Mucyo mu isoko

Mucyo: Kagabo, bite se? Ngwino hano ntundenze ibyashara!

Kagabo: Reka nze ariko ninsanga ibyo nshaka utabitite, ndajya ahandi.

Mucyo: Banza wicare, wice akanyota.

Kagabo: Oya, ntumpa ruswa ngo nemere! Ubu icyo nshaka ni ukugura ishati ifite amaboko magufi n'ipantaro y'umukara.

Mucyo: Humura hano birahari; wijya kure.

Kagabo: Ese ko nta giciro gihari?

Mucyo: Dore byanditseho. Ishati ni amafaranga ibihumbi umunani naho ipantaro ni ibihumbi icumi.

Kagabo: Ndabona bidahenze. Ese amasogisi yo n'iri koti na karuvati byo bigura bite?

Mucyo: Amasogisi ni amafaranga ibihumbi bitanu, ikoti ni bitanu naho karuvat ni igihumbi.

Kagabo: Reka nkwishyure amafaranga, ndabona nta sheki nazanye.

Mucyo: Urakoze Kaga, unsuhurize mwarimu wange.

Kagabo: Urakoze nawe. Ni aho ubutaha!

4.3. 1. Inshoza y'amazina y'amatirano

Izina ry'iritirano, ni izina ridakomoka muri urwo rurimi, ni izina ryavuye mu zindi ndimi, cyangwa izina ryahawe ikintu, ubusanzwe kitari gisanzwe muri urwo rurimi. Izina ry'iritirano iyo ryinjiye mu Kinyarwanda, rishakirwa inteko, yaba ari inshinga igashakirwa ngenga, kandi bikisanisha n'ikibonezamvugo

k'Ikinyarwanda, mu rwego rwo gushakirwa uturemajambo.

Kugira ngo ijambo ritirwe ryemerwe, rigomba kuba rikenewe n'abenerurimi, kandi rishobora kuvugika bitagoranye. Mu itira ry'amazina kandi, ushobora gufata ijambo, ukariterura uko ryakabaye, ukaryinjiza mu rurimi kamere, rigafata intego n'imiterere y'amazina y'urwo rurimi uryinjijemo. Riba rishobora kwinjirana inyito risanganywe cyangwa guhabwa indi itandukanye n'isanzwe. Indimi nyafurika zatije Ikinyarwanda amagambo kubera imihahirane n'imibanire yo guturana no gushyingiranwa. Indimi z'i Burayi zatije Ikinyarwanda amagambo kubera ubukoroni, ubucuruzi n'amadini.

4.3.2. Uturemajambo tw'amazina y'amatirano n'amategeko y'igenamajwi akoreshwamo

Muri rusange, amagambo akunze gutirwa mu Kinyarwanda ni amazina. Iyo amazina y'amatirano yinjiye mu Kinyarwanda, yisanisha ku miterere y'andi mazina asanzwe mu Kinyarwanda. Bityo akavugwa nka yo, kandi akagira amasaku n'intego nk'iy'amazina asanzwe mu Kinyarwanda. Amenshi mu mazina y'amatirano, iyo yinjiye, ahita afata intego rusange y'izina ry'Ikinyarwanda; ni ukuvuga indomo, indanganteko n'igicumbi, bityo bene ayo mazina, biranagorana kuyatandukanya n'amazina gakondo, kuko na yo ahita afata intego nk'iy'amazina asanzwe kandi uko imyaka igenda ihita, inkomoko yayo igenda yibagirana. Ikindi kandi, uvuga ntabanza kubaza inkomoko y'izina iri n'iri.

Ingero:

Umushoferi/abashoferi: u-mu- shoferi/ a-ba-shoferi

Umuderevu/abaderevu : u-mu-derevu/ a-ba-derevu

Umuboyi/ababoyi: u- mu-boyi/ a-ba-boyi

Umwarimu/abarimu: u-mu-arimu/a-ba-rimu...

Andi mazina y'amatirano ntagaragaza indanganteko. Akenshi na kenshi, amazina y'amatirano atagaragaza indanganteko (indangazina), aba ari mu nteko ya gatanu. Cyakora iyo agiye mu bwinshi agaragaza uturemajambo twose.

Urugero:

Ishati/amashati: i- ø -shati/ a-ma-shati

Isaha/amasaha: i- ø -saha/ a-ma-saha...

Hari andi mazina y'amatirano yinjira mu Kinyarwanda, ntashobore kugira indomo n'indaganteko ahubwo akagira igicumbi gusa (ø - ø -c). Bene ayo mazina

akunze kuba ari mu nteko ya 9 agafata ubwinshi mu nteko ya 10.

Ingero:

Terefoni (imwe)/ za terefoni (nyinshi): $\emptyset - \emptyset$ -terefoni

Tereviziyo (imwe) / za tereviziyo (nyinshi): $\emptyset - \emptyset$ -tereviziyo

Radiyo (imwe) / za radiyo (nyinshi): $\emptyset - \emptyset$ - radiyo...

Ikitonderwa:

- Amazina y'amatirao yemera kandi gufata ubwinshi mu nteko ya gatandatu. Iyo yafashe ubwinshi mu nteko ya gatandatu, agira indomo n'indanganteko.

Ingero:

Terefoni: $\emptyset - \emptyset$ -terefoni , amaterefone: **a-ma- terefoni**

Tereviziyo: $\emptyset - \emptyset$ -tereviziyo amatereviziyo: **a-ma-tereviziyo**

radiyo $\emptyset - \emptyset$ - radiyo , amaradiyo: **a-ma-radiyo...**

- Amazina y'amatirano agira amategeko y'igenamajwi ateye nk'ay'amazina gakondo.

Ingero:

Intêgo Itegeko ry'igenamajwi

Ibyashara: i-bi-ashara i → y/-J

Icyashara: i-ki-ashara i → y/- J; ky → cy mu myandikire y'Ikinyarwanda

Agaterefone: a-ka-terefoni k → g/ - GR

Umwarimu: u-mu-arimu u → w/- J

IMYITOZO

1. Ni irihe tandukaniro riri hagati y'amazina y'amatirano n'amazina gakondo?
2. Ni iki gituma ururimi rutira urundi amagambo?

IV.4. Inama

Igikorwa

Iyo umuyobozi ashaka kugira icyo ageza ku bo ayobora akoresha inama. Kora ubushakashatsi bwimbitse ku bijyanye n'inama maze usubiza ibibazo bikurikira:

- a) Inama ni iki?
- b) Inama itegurwa ite?
- c) Inama iyoborwa ite?

4.4. 1. Inshoza y'inama

Inama ni ikoraniro ry'abantu bateraniye hamwe, bafite ingingo bigaho. Hashobora kubaho inama idasanze iba itateguwe bihambaye cyangwa inama isanzwe iba yateguwe cyane kubera ko idatunguranye.

4.4. 2. Uko inama itegurwa

Igihe umuntu ategura inama isanzwe, agomba kwita cyangwa gutekereza ku ntego zayo; icyo inama izaba igamije, icyo izageraho na gahunda y'ibizigirwamo. Ni yo mpamvu agomba gutegura ibikoresho bizamufasha kuyinoza. Bimwe mu bigomba kwitabwaho ni ibi bikurikira:

- Gutegura aho inama izabera mbere, hakurikijwe umubare w'abazayizamo.
- Gutegura icyumba k'inama (intebe, ameza ndetse no kuhagirira isuku), ukurikije aho abazaza mu nama bazicara nko mu ishuri, ku ruziga, ku gice cy'uruziga n'aho abayobozi bicara.
- Guteganya icyo kwandikaho niba ari ngombwa; ikibaho, amakaye cyangwa ikindi kintu cyose cyatuma abari mu nama bashobora gukurikira (nko kwitabaza ikoranabuhanga niba ari ngombwa).

Nyuma yo gutekereza no gutegura ibikoresho bikenewe, utegura inama akurikizaho gutegura inama nyirizina. Agomba kwibanda ku bintu bikurikira:

- Gutegura ibizigirwa mu nama, bikorwa n'umuyobozi cyangwa se bigakorwa n'akanama runaka yashyizeho.
- Mu gutegura ingingo z'ingenzi, ni byiza kuzitondekanya uhereye ku zifite agaciro kurusha izindi kuko iyo igihe kibaye gito, iby'ingezi biba byarangiyeye.
- Gutumiza inama no kohereza gahunda yayo mbere y'igihe (hari

igihe abatumiwe batanga ibitekerezo cyangwa bakibutsa indi ngingo yagombaga kuzigirwamo.)

- Ni byiza ko hagati yo gutumiza inama n'inama ubwayo, habonekamo igihe kugira ngo abantu babashe kuyitegura.

4.4.3. Ibikorwa byo kuyobora inama

Kuyobora inama ni umurimo ukorwa na nyiri ukuyitumiza cyangwa umubereye mu mwanya (umuyobozi mu rwego rwe). Buri muntu wese uba yitabiriye inama, aba afite icyo ashinzwemo: abayitumiwemo baba bafite inshingano zo kumva no gutanga ibitekerezo byabo. Umuyobozi w'inama atangiza inama kandi akanayiyobora.

Inama igira ibice by'ingenzi bigenda bikurikirana, kandi uuyoboze akaba agomba gukurikirana neza ngo hatagira igisimbukwa, cyanecyane ko ari we ugomba kurangiza kimwe, agatangiza ikindi.

Muri rusange, ibice by'inama bikurikirana bitya:

- Gusuhuzanya no gutanga ikaze;
- Kuvuga igihe inama iza kumara no kuvuga urwego inama yatumiwemo;
- Kurebera hamwe ko umubare w'abayitumiwemo bahageze uhagije kugira ngo ibe yatangira byemewe n'amategeko (iyo bitatu bya kane by'abatumiwemo bahari ntacyayibuza gutangira).
- Kumva impamvu z'abataje niba bahari .
- Gutangira inama nyirizina : kuganira ku mirongo mikurumikuru no kubyemeranyaho. Abitabiriye inama bashobora no kongeraho izindi ngingo iyo bisabwe.
- Inama nyirizina irarimbanya, ari nako ikorerwa inyandikomvugo, byarangira gusuzumwa, hakigwa ku ngingo imwe ku yindi.
- Uwatumiye inama cyangwa umuhagarariye atanga inshamake y'ibyemezo byumvikanyweho mu nama.
- Inama isozwa n'uwayitumiye cyangwa umuhagarariye, igihe uwayitumiye yabimuhereye uburenganzira: ashimira abayitabiriye, akanabasezerera ndetse akabanza kubaha amatangazo iyo ahari.

Ikitonderwa:

1. Kugira ngo inama ishyirwe mu bikorwa, uyobora inama agomba kugira izi ndangagaciro igihe ayoboze inama:

- Kwirinda kuba umunyagitugu .
  - Kutagira uruhande abogamiraho.
  - Kumva ibitekerezo by'abatumirwa, akabijora kandi akabigorora igihe ari ngombwa.
  - Agomba kuba ari umuhanga mu byo avuga, adahuzagurika, icyo atazi agasaba ukizi mu batumirwa kugisobanura.
2. Imyanzuro y'inama ifatwa nk'aho ari ikemezo cya buri wese mu baje mu nama.
  3. Inama igomba kurangwa n'ikinyabupfura, ubworoherane n'umusanzu wa buri wese, mbega inama ntabwo ari igihe cy'amatangazo.

UMWITOZO

Erekana uko wategura inama n'uko wayikoresha.

IV.5. Inyandiko mvugo

Igikorwa

Ugendeye ku ngingo zatanzwe haruguru, tondeka neza izo nteruro, ukurikije igitekerezo gikwiye kubanza n'icyakurikiraho. Hera ku buryo utonetse ibyo bikorwa, maze ukore ubushakashatsi, utahure inshoza y'inyandiko mvugo, ibice by'inyandiko mvugo n'uko inyandiko mvugo ikorwa.

Gukora igenagaciro ry'umuganda mu kwezi kwa Mutarama

Uko inama yagenze

Gusuzuma imikorere y'abayobozi b'imirenge

Abitabiriye inama

Utuntu n'utundi

Ibyari ku murongo w'ibyigwa

Inyandiko mvugo y'inama ya Komite Nyobozi y'Akarere ka Bwakira yo ku wa 12 Gashyantare 2016

4.5.1. Inshoza y'inyandiko mvugo

Inyandiko mvugo ni umwandiko uvuga ibyakozwe, ibyabaye, cyangwa ugasubira mu byo uwandika yabonye cyangwa se yanagizemo uruhare mu nama. Iyo urebye abo inyandiko mvugo igenewe, usanga hari uburyo bubiri ikorwamo:

- Inyandiko mvugo igenewe umuntu wari uhari, igihe ibikorwaho inyandiko mvugo byabaga, kugira ngo atibagirwa ibyabaye, abone uko abyigaho neza cyangwa ashire mu bikorwa ibyumvikanweho.
- Inyandikomvugo igenewe umuntu utari uhari, kugira ngo amenye ibyavugiwe cyangwa ibyakorewe aho atari ari.

4.5.2. Ibice bigize inyandiko mvugo n'uko ikorwa

Inyandiko mvugo y'inama igaragaza ibice bine by'ingenzi: umutwe, abari mu nama, ibyari ku murongo w'ibygwa n'uko inama yagenze muri make.

a) Umutwe

Ugaragaramo iyo nama iyo ari yo n'igihe yabereye mu magambo make.

b) Abari mu nama

Muri iki gice, inyandiko mvugo igaragaramo urutonde rw'abitabiriye inama bose. Iyo atari benshi cyane, bagaragazwa mu ntangiriro y'inyandiko mvugo. Ariko iyo abitabiriye inama ari benshi cyane, bashyirwa ku mugereka w'inyandikomvugo y'iyi nama. Muri iki gice kandi, hashobora no gushyirwamo abatarayitabiriye, bafite impamvu cyangwa batayifite.

c) Ibyari ku murongo w'ibygwa

Muri iki gice, ukora inyandiko mvugo arondora ibyo inama yagombaga kwigaho byose, nk'uko biba byavuzwe n'umuyobozi w'inama, ndetse n'ibindi byifujwe n'abari mu nama ko byajya mu tuntu n'utundi; ibitari byateganyijwe n'umuyobozi w'inama.

d) Uko inama yagenze

Muri iki gice, ukora inyandiko mvugo yandika muri make icyo bumvikanye kuri buri ngingo. Ntiyandika ibyo buri muntu yavuze, ahubwo yandika gusa umwanzuro wafashwe kuri buri ngingo yari ku murongo w'ibygwa, kandi bikandikwa ku buryo bwumvikana neza, adashyiramo ibitekerezo bye.

Ikitonderwa:

Ibindi bigomba kugaragara mu nyandiko mvugo ni aho inama yabereye, urwego inama yateranyemo, impamvu y'inama, igihe yatangiriye n'igihe yarangiriye.

Inyandiko mvugo ntijyamo ibitekerezo bwite by'uyikora. Ni umwandiko uvuga ibyabaye, utagize icyo uhindura.

UMWITOZO

Mwishyire mu kigwi cy'abarimu maze mwitoremo umuyobozi w'ishuri abategurire inama aiyobore abandi mukore inyandiko mvugo yayo.

4.7. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Ishyire mu mwanya w'umuyobozi w'ikigo k'ishuri, maze utegure gahunda y'inama y'abarimu, kandi uyiyobore. Iyo nama iraba ifite insanganyamatsiko yo kwirinda ruswa n'akarengane. Kora inyandiko mvugo y'iyo nama.

Ubu nshobora:

- Gusesengura umwandiko ku kurwanya ruswa n'akarengane, ngatahura ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gutegura no gukora inyandiko mvugo y'inama .
- Gusesengura amazina gakondo n'amatirano, ngagaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi.

Ubu ndangwa:

- N'indangagaciro z'umuco nyarwanda: gukunda Igihugu, kugira ubutwari, kugira ikinyabupfura, kwitabira no gukunda umurimo, kuvugisha ukuri, kutavangura no kutiremamo ibice, kurwanya ruswa no gukumira ihohoterwa...
- No gushishikariza bagenzi bange kurwanya no gukukumira ruswa n'akarengane.

4.8. Isuzuma risoza umutwe wa kane

Umwandiko : Gukunda igihugu

Gukunda igihugu ni ugukunda bene cyo n'abagituye nta kurobanura, gukunda

ibikigize byose nk'ubutaka, ururimi n'umuco no kumenya amateka yacyo, kugikorera no kugira ishyaka ryacyo, kubumbatira umutekano n'ubusugire bwacyo, kukirwanirira harimo ishyaka ryinshi, kwitanga ukaba wanagipfira bibaye ngombwa, guharanira kugihesha agaciro muri rusange.

Gukunda igihugu bigaragara ku munyagihugu watojwe neza uburere mboneragihugu, akagira uruhare mu gusigasira uburere n'umuco w'Igihugu ke, akakitangira mu buryo bwose bushoboka, akacyubaka, akanagiteza imbere yicungira umutekano, akaba mu ijisho ryawo aho ari hose kandi agafatanya n'inze zose z'ubuyobozi n'iz'umutekano.

Buri gihugu kiba gifite intego yo kugira umunyagihugu watojwe neza uburere mboneragihugu, usigasira uburere n'umuco w'igihugu ke, wakitangira mu buryo bwose bushoboka, witabira ibikorwa bicyubaka bikanagiteza imbere ndetse akanagira uruhare mu kwicungira umutekano.

Ijambo uburere mboneragihugu rituruka ku gikorwa cyo kurerera igihugu bishaka kuvuga : gutanga uburere bubereye igihugu, bugihesha ishema, butuma gikundwa, cyubahwa, kikanagendwa. Bugamije kandi kubaka, gushimangira, gukomeza ubumenyi bw'abanyagihugu ku bireba igihugu cyabo. Hari izindi ndangagaciro ziba zigamijwe zirimo ubwitange, gucunga neza ibya rubanda, kubungabunga umutekano, kugira ishyaka, ubutwari, kwirinda amacakubiri, kugira urukundo, kwemera inshingano no kuzisohozza, kugira ishyaka, kubungabunga ibidukikije, ubufatanye mu iterambere n'ibindi.

Hari inkingi zubakirwaho uburere mboneragihugu ari zo amateka y'igihugu, umuco w'igihugu, indangagaciro z'igihugu, ikerekezo k'igihugu, ikirangantego k'igihugu

(Urugero, ikirangantego k'Igihugu cyacu kigizwe: Ubumwe, Umurimo, Gukunda Igihugu), gahunda ya guverinoma. Mu Rwanda Uburere mboneragihugu tubukomora kuri ibi bikurikira birimo uruhererekane nyemvugo : Ingero (Wima amaraso Igihugu, imbwa zikayanywera ubusa, u Rwanda ruratera ntiruterwa, ese ko abandi bahunga bagana u Rwanda, ndaruhunga nge he? (Bisangwa).

Iyo uburere mboneragihugu bwigishijwe neza kandi bufite intego, bituma habaho ubumwe bw'abanyagihugu, ishema ry'igihugu, umutekano n'iterambere ry'igihugu kandi igihugu gikomeza ubusugire bwacyo.

Umuntu ukunda igihugu arangwa n'indangagaciro zinyuranye. Harimo guhorana ingamba zo guhindura abandi, abaganisha ku mikorere ya kirwanashyaka kandi adahuga, kubahiriza uburenganzira bw'abandi nk'uko yifuza ko ubwe bwubahirizwa, kuzirikana ko abantu bose bareshya imbere y'amategeko. Uwo muntu ahora arangwa no kuzirikana ko hari byinshi byiza byasizwe n'Abakurambere bityo akumva ko agomba kwishyura iryo deni na

we akagira icyo asiga akoze abazavuka nyuma bakazabiheraho ; kuzirikana ko umutungo kamere w'igihugu (ubutaka, amabuye y'agaciro, amazi n'ibidukikije) ari uw'abariho n'abazabakurikira bityo ukaba ukwiye gucungwa hazigamirwa abazakomoka ku bariho mu gihe runaka. Umuntu watoye inyigisho z'uburere mboneragihugu ahora ashishikajwe no kugikorera nta kwiganda, gushaka ibisubizo by'ibibazo biriho, kutagambanira igihugu, kwitangira igihugu akaba yanagipfira bibaye ngombwa, kwishimira kuba umuvugizi w'igihugu ke aho ari hose, kutarangwa n'ivangura iryo ari ryo ryose no gushyira inyungu z'igihugu imbere kurusha ize ku giti ke.

Uburere mboneragihugu ni ngombwa kandi ni ingenzi mu kubanisha umunyagihugu n'igihugu ke. Uburere mboneragihugu bukwiye gukomeza kwigishwa ingeri zose z'Abanyarwanda. Muri iki gihe, bukwiye kudufasha kugira uruhare rugaragara mu iterambere, kubaka ishema, ikizere cya none n'ik'ejo hazaza ku Banyarwanda bose.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni akahe kamaro k'uburere mboneragihugu?
2. Ni ibihe bintu bitanu byibuze biranga umwenegihugu ugikunda?
3. Erekanaga inkingi uburere mboneragihugu bwubakirwaho.
4. Muri uyu mwandiko ni iyihe nsanganyamatsiko nkuru irimo?
5. Ni izihe ngingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko?
6. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko ?

II. bibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura aya magambo uhereye ku mwandiko:
  - a) Uburere mboneragihugu
  - b) Igihugu
  - c) Guhuga
  - d) Uruhererekane
  - e) Amacakubiri
2. Koresha buri jambo mu nteruro, ugendeye ku nyito yaryo iri mu mwandiko:
  - a) Guhuga
  - b) Gusohoza,
  - c) Guhunga.

III. Ibibazo by'ikibonezamvugo

1. Subiza ukoresheje “**ni byo**” cyangwa “**si byo**”
  - a) Kuvuga uvanga indimi byerekana ko uzi gutira bisanzwe.

- b) Utira ijambo, iyo irivuga icyo ushaka rikunanira kuvuga neza, bityo bigatuma udashobora kwisobanura uko bikwiye.
  - c) Utira ijambo, iyo irivuga icyo ushaka ari rirerire cyane mu rurimi rwawe.
  - d) Utira ijambo, iyo irivuga icyo ushakariri mu rurimi rwawe.
  - e) Utira ijambo ry'icyo ushaka, ariko kidasanzwe mu muco no mu rurimi rwawe.
  - f) Izina ry'iritirano buri gihe ryinjirana inyito yaryo risanganywe mu rundi rurimi ntakihinduka.
2. Tahura amazina gakondo mu nteruro zikurikira, ugaragaze intego yayo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
    - a) Umwami Kigeri IV Rwabugiri ni umwe mu ntwari z'u Rwanda.
    - b) Mu mutungo kamere w'Igihugu cyacu, harimo ubutaka, amabuye y'agaciro, amazi n'ibidukikije.
    - c) Abaturarwanda bagomba kurangwa n'ishyaka ryo gukunda Igihugu.

IV. Ibibazo ku nyandiko mvugo n'inama

1. Rondora ibiranga inyandiko mvugo.
2. Hari uburyo bwo kuyobora inama, ese ni ubuhe ?
3. Ni ryari imyanzuro y'inama ifatwa, kandi ni bande bayigiramo uruhare ?

GUKUNDA UMURIMO

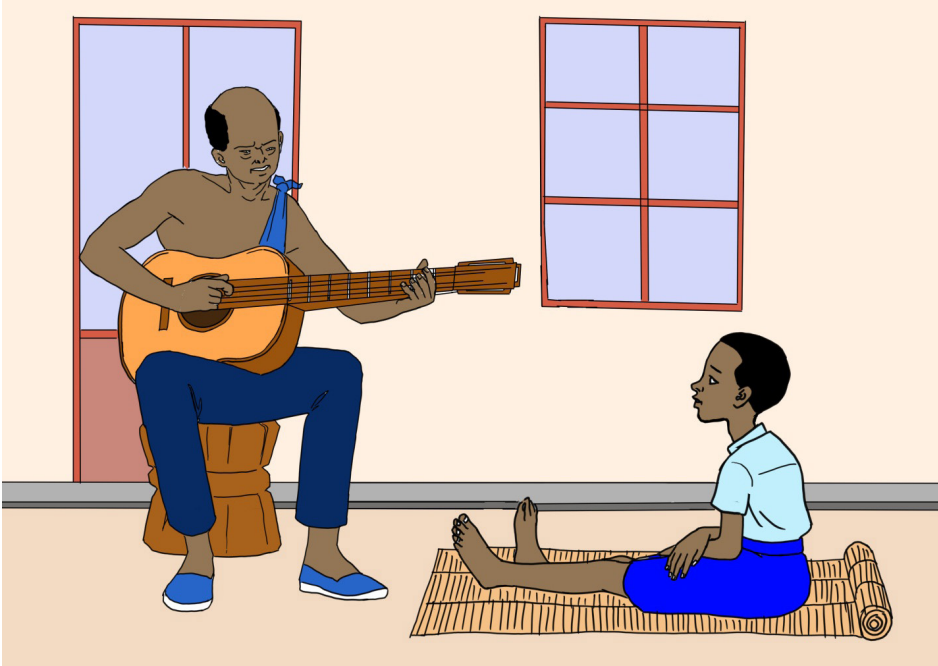
Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura indirimbo ku nsanganyamatsiko yo gukunda umurimo hagaragazwa uturango twayo.
- Guhanga no kuririmba indirimbo ku nsanganyamarsiko yo gukunda umurimo.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ushingiye ku mwandiko ukurikira, sobanura impamvu gukunda umurimo ari ingirakamaro mu mibereho y'abantu muri rusange.

V.1. Umwandiko: Umurunga w'iminsi

Burya gusaza ni ugusahurwa
Kuko icyo tujya ni habi
Nariye iminsi ndayiyongeza
Nsigara nyitara inyoni ziguruka
None iranze iranyigabije
Iranyigaranzuye yo gapfusha
Cyo rero kibondo cyange
Igira hino nkurage intwaro
Nitwaje iki gihe cyose
Ibihe bibi byose nkabyirenga
Uyitwaje azira kuneshwa
Utayitunze azira kuramba
Iyo ntwaro ishumika iminsi
Nta yindi shahu ni umurimo.

Iyo isi imaze kukurambirwa
Kuko ntacyo uba ukiyimariye
Imikaka y'iminsi irarindwa aaa.
Mbese ye, wakwizera ute ubuzima bw'ejo
Udakoze ngo wiyuhe akuya
Kura ishati witege iminsi

Aho wenda, aho wenda,
Aho wenda kibondo cyange
Aho wenda ntuzibuka yuko
Umurunga w'iminsi ari umurimo.
Aho wenda, aho wenda,
Aho wenda kibondo cyange
Aho wenda buto bwange
Aho wenda ntuzabyibuka
Niyo mpamvu itumye
Mbikubwiye nkwihanangirije.

Ntugahaburwe n'ibyo hanze aha
Ibi bizanwa n'abagenzi
Ngo bigutware umutima wawe
Bikwibagize umurimo
Burya ga ni uko utabizi
Guteka umutwe ni umwanda
Ntubitinda, nta n'ubwo byizerwa
Ubundi kandi bihira bake.

Aho wenda aho wenda
Aho wenda Kibondo cyange
Aho wenda ntuzibuka yuko

Umurunga w'iminsi ari umurimo.

Aho wenda, aho wenda

Aho wenda kibondo cyange,

Aho wenda buto bwange

Aho wenda ntuzabyibuka

Niyo mpamvu itumye

Mbikubwiye nkwihanangirije.

Uramenye, uramenye, uramenye,

Utazazira iyo mikaka

Irindwa abagifite ubukaka

Cyane abo mu kigero cyawe.

Aho wenda, aho wenda

Aho wenda kibondo cyange, (X2)

Aho wenda ntuzibuka yuko

Umurunga w'iminsi ari umurimo.

Aho wenda, aho wenda,

Aho wenda kibondo cyange

Aho wenda Buto bwange

Aho wenda ntuzabyibuka

Niyo mpamvu itumye

Mbikubwiye nkwihanangirije.

Niyo mpamvu itumye

Mbikubwiye nkwihanangirije.

(Indirimbo ya Alegisi Kagame)

5. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko “Umurunga w’iminsi”, ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashishije inkoranyamagambo .

IMYITOZO

Kora interuro wifashishije amagambo akurikira:

- a) Umurunga
- b) Ikibondo
- c) Gusahurwa
- d) Kwiyuha akuya

5.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Umurunga w’iminsi”, hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ni nde uvuga muri uyu mwandiko ?
2. Ni nde ubwirwa muri uyu mwandiko?
3. Muri uyu mwandiko, hari aho umuhanzi atukana? Ni iki atuka? Sobanura impamvu atukana.
4. Umuhanzi aradushishikariza iki mu mwandiko we?

5.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Umurunga w’iminsi”, hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni izihe ngingo z’ingenzi dusanga muri uyu mwandiko?
2. Ni iyihe mpamvu ituma uyu musaza agira inama umwana we?
3. Izina ikibondo rihagarariye ne ubwirwa mu mwandiko?
4. Uyu mwandiko urakwigisha iki?
5. Umusaza arigisha iki umwana mu gitero cya gatatu?

V.2. Indirimbo

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Umurunga w’iminsi” witegereza imiterere yawo. Uhereye ku miterere yawo kora ubushakashatsi utahure inshoza n’uturango by’indirimbo ndetse uvuge n’akamaro kayo mu buzima bwa buri muni.

5.2.1. Inshoza y’indirimbo

Indirimbo ni imwe mu ngeri z’ubuvanganzo bwo muri rubanda. Ni amajwi afite injyana yungikana n’amagambo. Indirimbo zivuga ku ngingo zitandukanye zigusha ku buzima bwa buri muni. Hari indirimbo z’urukundo, indirimbo zisingiza umuntu cyangwa ikintu, hari izigisha, izibara inkuru n’izindi.

V.2.2. Uturango tw’indirimbo

Indirimbo irangwa n’imiterere yayo ndetse n’ikeshamvugo.

a) Imiterere y’indirimbo

Ahanini indirimbo irangwa n’ibice bibiri by’ingenzi : ibitero n’inyikirizo. Uko igitero kirangiye, umuririmbyi ashiraho inyikirizo.

Urugero: Umurunga w’iminsi.

Hari indirimbo zitagira inyikirizo.

Urugero: Indirimbo yubahiriza Igihugu.

Uburyo ibi bice bihimbwa usanga ari nk’umuvugo ariko byo bigashyirwa mu

majwi aryoheye amatwi no mu njyana runaka yatoranyijwe. Indirimbo ishobora kuba iy'amajwi y'umuntu cyangwa urusobe rw'amajwi y'abantu.

b) Ikeshamvugo mu ndirimbo

Ikeshamvugo rikoreshwa mu ndirimbo ni rimwe n'iryo mu mivugo: uzasangamo isubirajwi, isubirajambo, imizimizo y'ubwoko bunyuranye bitewe n'urwego rw'ihanikarurimi umuhanzi yashatse gushyiramo indirimbo ye.

V.2.4. Akamaro k'indirimbo

Indirimbo zifite uruhare rukomeye mu mibereho y'umuntu muri rusange.

Ubushakashatsi bunyuranye bwemeza ko indirimbo zongerera ubushobozi ubwonko bwo gutekereza neza mu buryo bwiza kandi bworoshye.

Indirimbo zorohera abana bakiri bato bafite ikibazo cyo kuvuga no kwandika. Birumvikana ko bituma umwana agerageza gusubiramo ibyo yagiye yumva ndetse no kubisobanukirwa mu buryo bworoshye . (Bifatiye ku nkuru yatangajwe n'imirasire ku rubuga rwa: www.imirasire.com)

Bitewe n'ikivugwa mu ndirimbo , uzasanga indirimbo zigira uruhare rukomeye mu guhindura imyumvire y'abantu ndetse no gukangurira gukora ibikorwa runaka.

Ingero

- Indirimbo zivuga kuri Sida n'ibindi byorezo, uburyo byandura n'uko byakwirindwa; zituma abantu birinda kwandura virusi itera Sida n'ibindi byorezo.
- Indirimbo zivuga ku butwari zituma abazumva bagira ubutwari bakagira ishyamba n'umurava byo gukunda Igihugu.
- Indirimbo zivuga ku murimo zituma abazumva bakuda kandi bitabira umurimo.

IMYITOZO

Imyitozo

1. Indirimbo irangwa n'iki?
2. Ririmba indirimbo "Umurunga w'iminsi" wubahiriza injyana yayo.

V.3.Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Hanga indirimbo ku nsanganyamatsiko wihitiyemo wubahiriza uturango tw'indirimbo, uzayirimbire imbere ya bagenzi bawe.

Ubu nshobora :

- Gusesengura indirimbo zivuga ku ngingo zitandukanye ngaragaza ibiranga indirimbo.
- Guhanga indirimbo zitandukanye bitewe n'insanganyamatsiko runaka.
- Kwitabira umurimo no gushishikariza abandi kuwukora.

Ubu ndangwa :

Guhanga nubahiriza injyana n'indangagaciro z'umuco nyarwanda .

V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu

Soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Mu gihe cyange ngihumeka

Mu gihe cyange ngihumeka

Mu gihe Rurema akimpagaritse

Umurimo nshinzwe nzawukunda

Nkore umuganda mu bo tubana

5. Nta kuganda mbasiganya.

Mu gihe cyange ngihumeka

Ntabwo nzakorera ku jisho

Nzaba ku isi mfite gahunda

Nzave ku isi nta gahinda

10. Nzaritahe mpundwa impundu.

Mu gihe cyange ngihumeka

Ndi umuhinzi mutiganda

Nta masinde ndima ngo ndaze

Ntirozonga mu kazi kange

15. Na ya fumbire nyikoresha,

Igihe cyose kitanshika

Za ndobanure nkazitera

Imyaka yera ngasarura

Maze ngasagurira n'abandi

20. Nkaba Mirenge wo ku Ntenyo.

Mu gihe cyange ngihumeka

Ndi wa mworozu uva mu bworo

N'izo ndagiye ntazirumanza

Nkamenya gitare kinoza umukamo

25. Nkajya nyigondera ntiganda

Bwaki ntize mu bo tubana

Amata n'amavuta bahembuke

Mfite ubukungu n'amafaranga

Amashyo agwira nkaba umutunzi

30. Ari na ko noroza abadatunze.

Mu gihe cyange ngihumeka

Ndi mu ishuri hamwe n'abandi

Nzajya ntanga ibitekerezo

Mbikora kandi ntarangaye

35. He kuzagira ikinshika

Impamyabushobozi nzazikukane

Nzikoreshe mu kazi nshinzwe

Niga imishinga mu bushishozi
N'ubwo bukungu mbuzamura
40. Amafaranga agasesekara.
Mu gihe cyange ngihumeka
Ndi mu bashinzwe umutekano
Ntabwo nzaha urugomo umwanya
Nta karengane mu bo nshinzwe
45. Abanyemari babe uruhuri
Umutekano bawizeye
Inganda nyinshi n'amafaranga
Bisakare igihugu cyose
Nange kandi nge nishimira
50. Ko narinze Igihugu cyange.
Mu gihe cyange ngihumeka
Ndi umuganga mvura abantu
Ntawe mpeza mu bansanga
N'uwahumanye muhumuriza
55. Abaje bose bazavurwa.
Bwa burwayi bwo kwigunga
Bumwe bugusha mu kwiyahura
Buzacike mu Banyarwanda
Amaboko yabo akorere u Rwanda
60. Maze dutere imbere ubutitsa.
Mu gihe cyange ngihumeka,

Nzaba umwarimu w'umurava
Ireme ry'uburezi ndigire intego
Igihugu cyange ngihe inzobere,
65. Ikoranabuhanga risakare.
Mu gihe nk'iki duhumeka
Ngewe nawe intoki mu zindi
Dukore neza bimwe bishimwa
Ikintu cyose mu gihe cyacyo.
70. Ni wo musingi w'iterambere.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ushingiye ku mwandiko sobanura uburyo gukoresha neza igihe bigira uruhare mu iterambere.
2. Aho umuhanzi avuga ngo nzaritahe mpundwa impundu yashakaga kuvuga iki? Ni iriki azataha? Kubera iki?
3. Rondora ibyiciro by'abantu umuhanzi yavuze werekane uburyo ibyo bakora babikorera ku gihe no ku iterambere muri rusange.
4. Uyu mwandiko uri mu yihe ngeri? Kora isesengura ry'uyu mwandiko wasomye kandi unagaragaze tumwe mu turango tw'imyandiko nk'iyi.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira dusanga mu mwandiko "Mu gihe cyange ngihumeka".
  - a) Kuganda
  - b) Gukorera ijisho
  - c) Kwirozonga
  - d. Ubworo
2. Koresha mu nteruro ayo magambo umaze gusobanura.

III. Ihangamwandiko

Hitamo umwuga wishakiye maze uwuhimbeho indirimbo ngufi itarengeje ibitero bitatu. Ntiwibagirwe gushyiramo ikeshamvugo rigomba kuboneka mu ndirimbo.

UMUCO WO KUZIGAMA

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko ku muco wo kuzigama agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura raporo no kuyikora.
- Kuzuzza neza impapuro zabugenewe.

Igikorwa cy'umwinjizo

Uhereye ku bumenyi usanzwe ufite ku kuzigama, ubona umuco wo kuzigama uteye ute aho utuye n'aho ugenda? Kora ubushakashatsi maze werekane akamaro ko kuzigama mu iteranbere ry'Igihugu.

VI.1. Umwandiko: Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama

Iyi si dutuye iteye ukwayo, wicaye ntiwatamira, udatembereye ntiwamenya. Mitima yatangiye kugira inzozi zo gutera imbere se akimara kwitaba Imana. Yagize ayo makuba yo kubura ababyeyi yiga mu mashuri y'inshuke. Nubwo yari ikibondo, yumvaga abantu benshi bamusabira kuko se yabasize bakiri bato. Umunsi umwe ahuye n'umuturanyi atangira kumuganiriza.

- Barayasesa nkubwire, burya ngo so ukwanga akwita nabi kandi ngo izina ni ryo muntu. Ugira ngo se nkawe ntiwokamwe n'umuruho kuva bakwita Barayasesa!
- Winkura umutima, Habarugira ni mwene Nzahirwa! Komeza uyage yenda ndageraho nkuremo ijambo. Komeza sha!
- Mwasigaye muri bato kubaho neza birabagora kandi mufite umuryango mugari ukize ibya mirenge!
- Ahaaa! Ngo na Nyakorome akuruma akurora! icyashobotse ni kimwe, Bajyina mwene Mirimo wari waranywanye na data, nubwo yari ageze

mu za bukuru, yatwitayeho araturera, adutoza umuco wo kuzigama tukiri bato. Hashize amezi atatu nyuma yo kwera, twituwe ineza n’uwo munywanyi w’umuryango wacu kugira ngo tuzibesheho atakiriho. Yadutoje umuco wo kuzigama, uwo muco uragenda uratwokama none tugeze ahashimishije. Burya ngo ugira neza ineza ukayisanga imbere! Data na we yabaye nka Nyamutegerikizaza wari utuye i Gihinga na Gihindamuyaga.

- Yabahaye amafaranga se? Yabahaye ubuhe bwoko bw’imari mwazigamye? Ese ubu ibyo mwabaga mwifuzza cyangwa mukenera mwarabibonye? Mu yandi magambo mwarangije kugera iyo mujya?
- Yadhaye amafaranga ndetse n’indi mitungo. Nyamara se ntibyadushiriyeho? Umenya baraturoze inyatsi!
- Nta na rimwe se mwigeze mutekereza kuzigama uwo mutungo mwahawe kugira ngo mutegenyirize iminsi?
- - Ubwo se umuntu w’umusore ukiri muto nkange akeneye kuzigama? Umuntu atangira gutekereza kuzigama ari uko yashinze urugo.
- Barayasesa ntukitiranye ibintu, kukubwira ntyo ni uko nabonye akamaro ko kuzigama. Iyo witeganyirije ukiri muto, ugakomeza ukabigira umuco, biraguhira ku buryo igihe kigera ibigo by’imari n’amabanki acuruza amafaranga bikakwizera ugakorana na byo mu buryo bunyuranye. Iyo ugwiye ubwizigame ushobora gukuraho igice k’imari ukagishora mu bikorwa bibyara inyungu. Si uko Kanyamibwa yakize kugeza ubwo basigaye bamwita Mirenge!
- Mitima, uramponda sinoga. Ushaka kuvuga se ko ubu nkoze nkawe nabyutsa umutwe? Ntabaronkera rimwe nk’abava guca imisigati, kandi wikanira umugisha w’undi ukannya ibuye!
- Burya sogokuru yari ahugutse pe! Yaraduhanuraga iyo twabaga twicaye ku mashyiga dutaramye yageraho ati: “Muge muzigama izi nama mba mbaha zizabagirira akamaro”. Tukumvisha amatwi n’umutima, tukazirikana ibyo atubwiye tukabibika, kugeza n’ubu impanuro ze nziza ziradutunze. Mu bukungu nk’uko nabihuguwe, igisobanuro cyo kuzigama ni ukubika amafaranga kugeza igihe ugwirije umubare w’amafaranga akwiye kugira ngo ugure icyo ukeneye cyangwa wifuzza. Amafaranga udakoresheje uyu muni ashobora kugufasha kugera ku ntego zawe ejo cyangwa mu gihe kizaza. Ubyumve neza ubizirikane. Mu gihe barimo baganira Maharane yakurikiranaga ibiganiro byabo ari iruhande mu gahuru bugufi y’aho bari bahagaze. Ageze aho araza yinjira mu kiganiro.
- Eeee! Ba sha, muri mu biki?
- Banza udusuhuze wa gahungu we!

- Mukomere cyane! Nahoze mbumviriza numva mufite imigambi myiza, ifite ikerekezo kizima. Benshi mu rubyiruko bashaka guhindura amateka. Kuzigama mwariho mukomozaho biba byiza iyo bitangiye kare. Abakuru bagira bati: “Iteme umugabo azambuka yakennye aritinda agitunze”. Twe tugifite imbaraga, iki ni cyo gihe cyo kwizigama nubwo twatinze. Twese tuzi ko Mitima yagize umutima wo gutangira kwizigama akimara kuba imfubyi; urabona ataradusize Barayase? Cyakora wowe ngo uri Gakundabakobwa uyasesera inkumi! Umunsi wasesewe n’umuze uzaba utizize?
- Kuri ngewe Mitima, kuzigama hakiri kare ukabikora kenshi, kabone n’iyo waba ugenda uzigama igiceri kimwe, ukirinda ibirangaza, ibisindisha n’utundi ducogocogo twose tudafite agaciro ni intwaro ikomeye igufasha kuzagera ku cyo ukeneye wiyemeje. Ese wari uzi ko buri wese ashobora kuzigama hatitawe ku myaka umuntu afite cyangwa ku mafaranga yinjiza? Ndamutse mfite agahinja, nahita nkayobora ibigo by’imari nkagafunguriza konti, nkajya nkashyiriraho udufaranga uko natubonye kose. Ariko sha, nimubarire uruhinja kuva ruvutse kugera yenda rukuze rukinjira mu mashuri yisumbuye! Tekereza buri cyumweru waragiye uzigamira uwo mwana kandi na we yarigiye hejuru akajya agira icyo yinagira kuri konti wamufunguriye! Uwo ni umushinga mwiza cyane. Ibiganiro birakomeza ariko igisumba ibindi byose ni inama Mitima atanga.
- Ni byiza mwa bavandimwe mwe kwiha intego no gushyiraho gahunda yo kuzigama. Igihe bifata kugira ngo ugere ku ntego giterwa n’ikiguzi k’icyo ushaka kugeraho, icyo winjiza, ibyo uzigama utangaho amafaranga ndetse n’ibyo umenyereye kugura. Barayasesa aho ntiwacikanwe?
- Ku bwange Barayasesa numva twacutsa ibiganiro; sha ndumva ubu munshinga ibikwasi.

Nyuma y’icyo kiganiro basezeranaho, buri wese aca ukwe n’undi ukwe. Barayasesa agenda yivugisha, ati “Ririya ryori ryo kwa Ntezirizaza ngo ni Mitima, riteye imbere. Naritanze kubona izuba, niha gucudika nkiri muto, ndinezeza niha amayoga niha amuki, mfata ingendo zidafite umumaro, noneee! Mfite n’impungenge ko naba naragenderewe na wa mwanzi ugenda amunga ubuzima bw’abimitse ingeso y’ubusambanyi. Ngiye gufata ingamba, ntawuvuma iritararenga. Imyaka makumyabiri mfite, ngiye gufunguza konti muri banki nge nzigama udufaranga mbonye. Kubera ko mfite ingwate itubutse nahawe na sogokuru, nyuma y’igihe runaka nzaba naranogeje umushinga w’ubucuruzi nigane Mitima mwene Ntezirizaza. Nzagisha inama naho ubundi ngumye muri

mama wararaye nazapfana agahinda mbonye abo twabyirukanye bibeshejeho neza bitewe no kuzigama. Inyungu zakwa ku nguzanyo si igitero. Ibigu by'imari kandi hari n'inyungu ngo bigenera uwazigamiye. Ntiwatera imbere utizigamiye, ntiwatera imbere utagana ibigo by'imari n'amabanki. Kuva ubu nisubiyeho."

6. 1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashije inkoranyamagambo.

IMYITOZO

1. Uzuza interuro zikurikira ukoresheje aya magambo yo mu mwandiko: kubyutsa umutwe, kugendererwa.
  - a) Mfite impungenge ko naba.....na wa mwanzu utera abimitse ubusambanyi.
  - b) Nyuma yo guhomba igihe kirekire nongeye .....maze kubona igishoro nkuye muri banki.
2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zumvikanisha neza icyo ashaka kuvuga: kuyaga, kokamwa n'umuruho, ubwirabure umunywanyu, umuze.

6. 1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama”, hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Kuki tugomba kuzigama?
2. Ni iyihe nyungu Mitima abona mu kwizigamira?
3. Ni ba nde bashobora kwizigamira ?
4. Mu mwandiko baravuga ko kuzigama bigomba gutangira ryari ?
5. Ni iki kibabaza Barayasesa?
6. Nk’umunyeshuri witegura kurangiza amashuri yisumbuye umwaka utaha wakora iki ngo wizigamire?
7. Ni uwuhe mugambi Barayasesa yafashe nyuma yo kumva inama za Mitima?

6.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Barayasesa yiha umugambi wo kuzigama”, hanyuma usubize ibibazo byo gusesengura umwandiko.

1. Ni izihe ngingo z’ingenzi zigize uyu mwandiko?
2. Ushingiye ku mwandiko imigani ikurikira yaciriwe bande? Kubera iki?
  - a) Ugira neza ineza ukayisanga imbere.
  - b) Nta baronkera rimwe nk’abava guca imisigati.
3. Andika imigani ibiri isobanura kimwe n’uyu: “Iteme umugabo azambuka yakennye aritinda agitunze”.
4. Gereranya ibivugwa mu mwandiko n’ubuzima bw’aho utuye? Hari abantu uzi bizigamiye bagatera imbere nka Mitima? Hari abo se uzi basesaguye ibyabo bigatuma basigara inyuma?
5. Gutoza abakiri bato kuzigama bifite kamaro ki kuri bo no ku gihugu muri rusange?
6. Umaze kumva ibyiza byo kuzigama, ni iyihe nama wagira abanyeshuri bagenzi bawe n’abandi bantu muri rusange?

6.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Mu itsinda na bagenzi bawe nimwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira: “Kuzigama ni umusingi w’iterambere rirambye”.

VI.2. Raporo

Igikorwa

Iyo umuntu agiye mu butumwa ahantu runaka agamije kwereka uwamutumye ko icyo yagiye gukora yagikoze, amukorera raporo. Wumva raporo ari iki? Nimukore ubushakashatsi mutahure inshoza ya raporo, uko ikorwa n’imiterere yayo.

6.2.1. Inshoza ya raporo

Raporo ikorwa n’umuntu wahawe ubutumwa ubu n’ubu. Iba ifite intego igamije, ikajyamo ibitekerezo bwite bya nyiri ukuyikora, kandi ikarangira atanga ibitekerezo ku myanzuro igomba gufatwa. Raporo iba igenewe umuyobozi ugomba gufata ibyemezo ku bitekerezo byamugejweho.

6.2.2. Imbata ya raporo

Raporo, igira imbata nk’iy’umwandiko usanzwe. Ni ukuvuga umutwe, intangiriro, igihimba n’umusozo.

Umutwe : Umutwe wa raporo uba ari nk’inshamake y’ibikubiye muri raporo.

Intangiriro: Muri iki gice, ukora raporo yandikamo icyo agiye gukorera raporo n’impamvu ayikora ndetse n’agaciro iyo raporo ifite.

Igihimba: Muri iki gice ukora raporo agaragaza ku buryo burambuye uko abona ibyo akorera raporo; abivuga abitondekanya nk’ugambiriye kubisobanura mu buryo bw’inyurabwenge. Ukora raporo agomba gutanga ibisobanuro biza gutuma uwo aha raporo adashidikanya ku myanzuro aza kumugezaho. Ibyo kandi ukora raporo abikora atabogamyeye.

Umusozo: Muri iki gice ukora raporo atangamo ibitekerezo by’uburyo ikibazo k’ibyo yakoreye raporo abona cyakemuka. Mbere yo gutangira kwandika raporo uba wabanje gutekereza ku byo uvuga mu myanzuro.

Raporo nziza igomba gutuma uwo yandikiwe yemera ibitekerezo biyikubiyemo, agafata ibyemezo ku myanzuro yagejweho, ariko ntigomba kubogama.

6.2.3. Uburyo raporo ikorwa

Ukora raporo agomba kwita kuri ibi bikurikira:

- Gukoresha imvugo itunganye kandi yumvikana neza.
- Kugaragaza ibyerekeye icyo uvuga muri raporo yawe: itariki, isaha, igihe, abari bahari n’abo ari bo, ingingo zizweho cyangwa ikindi gikorwa cyari cyajyanye ukora raporo, ibyemezo byafashwe...
- Kugaragaza ibitekerezo by’ingenzi kugira ngo uyisoma abone vuba ibyo uwakoze raporo aha agaciro kanini.
- Gushyiraho amazina n’umukono by’uwakoze raporo.

IMYITOZO

1. Gereranya raporo n’inyandiko mvugo.
2. Umucungamutungo wa koperative Twitezimbere yoherejwe gukurikirana amahugurwa yo gucunga neza imikoreshereze y’umutungo w’abanyamuryango b’iyo koperative. Ishyire mu kigwi cy’uwo mucungamutungo maze ukore raporo washyikiriza umuyobozi wa koperative wakohereje kuyakurikirana.

VI.3. Impapuro zagenewe kuzuzwa

Igikorwa

Soma iki gika maze ukore ubushakashatsi kugira ngo usubize ibibazo bigikurikira:

Ikoranabuhanga ryoroheje byinshi. Zimwe mu mpapuro z’ubutegetsu zo kuzuzwa zisigaye zuzurizwa kuri interineti hakoreshejewe terefone cyangwa mudasobwa, muri banki iyo utujuje urupapuro rwo kubikuza ushobora no kubikuza amafaranga ku cyuma cyabugenewe cyangwa ukabikuza ukoresheje terefone.

Ibibazo:

- a. Ni izihe mpapuro z’ubuyobozi zuzuzwa?
- b. Impapuro zabugenewe kuzuzwa zuzuzwa hakoreshejwe iki?
- c. Urupapuro rwo kubikuza rwuzuzwaho iki?

6.3.1. Impapuro zo mu nzego z’ubuyobozi bwite bwa Leta

Mu nzego z'ubuyobozi bwite bwa Leta hari impapuro zabugenewe zo kuzuzwa zitumanyirazo ahabwa serivisi runaka. Zimwe muri izo mpapuro ni izi zikurikira:

- Ikemezo cy'amavuko
- Ikemezo gisimbura ikarita ndangamuntu by'agateganyo
- Icyangombwa cyo gushyingirwa
- Icyangombwa cy'ubupfakazi,
- (...)

Mu buryo bwo gutanga serivisi inoze impapuro zimwe na zimwe zuzuzwa hifashishijwe ikoranabuhanga. Ni muri urwo rwego zimwe muri izi mpapuro zisabwa hifashishijwe urubuga Irembo: www.irembo.gov.rw

a) Imikorere y'urubuga Irembo

Mu muco wacu, irembo ni ijambo rifite agaciro, haba gufata irembo, haba gutanga irembo, igihe cyose rivuga guhabwa ikaze mu muryango.

Uru rubuga kandi rukora nk'uburyo bw'ikoranabuhanga butunganya ibikorwa bigamije gutanga serivisi hagati y'Ibigo bya Leta n'abaturage. Imikoreshereze n'imitunganyirize y'urwo rubuga ikaba igengwa n'Ihuriro ry'Imirongo Nyarwanda (Rwanda Online Platform Ltd).

Mu gihe umuturage akoresha urubuga irembo, agomba kubanza gusoma neza amabwiriza n'inshingano ze mu byerekeranye no gukoresha uru rubuga.

Ku bijyanye n'impapuro akeneye zuzuzwa, umuturage agomba kubanza kwishyura. Kwishyura serivisi ku rubuga Irembo bishobora gukorwa hifashishijwe uburyo butatu ari bwo: terefoni ngendanwa, ikarita yo kubitsa no kubikuzza n'andi makarita akoresha mu mabanki bakorana.

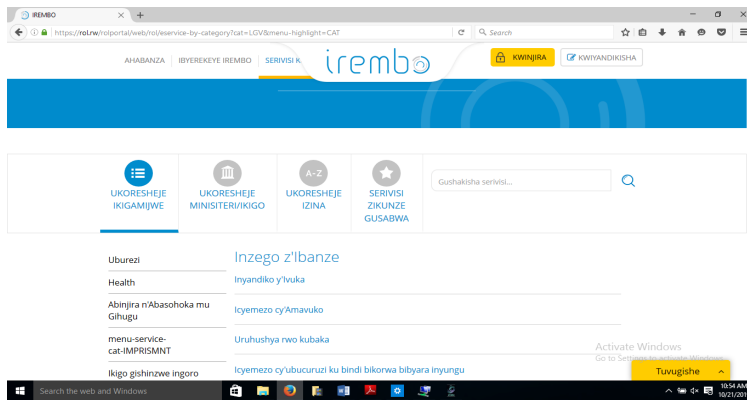
Hari kandi umuyoboro wo kwishyura ukoresheje murandasi washyizweho kugira ngo kwishyura bikorwe mu buryo bworoshye.

Uwasabye serivisi agomba kandi kumenya ko umwirondoro we winjijwe neza, ko yishyuye kandi ko yahawe serivisi.

Kugira ngo usubizwe amafaranga wishyuye bitewe n'uko utahawe serivisi wasabye, ugomba kugeza ikibazo cyawe ku Ihuriro ry'Imirongo Nyarwanda (Rwanda Online Platform Ltd).

b) Gusaba ikemezo ukoresheje Irembo

Kugira ngo ubone ikemezo bisaba kuba ufite mudasobwa cyangwa terefoni irimo murandasi. Wifashisha inshakisho (browser) hanyuma ukandika ahabugenewe www.irembo.gov.rw, *hagahita haza ibi bikurikira:*

Ushakisha ahanditse inzego z'ibanze, ugahitamo ikemezo uzashaka, hanyuma ukanyura mu ntambwe zikurikira:

Intambwe ya mbere: Gusaba

- Gukoresha Irembo: Niba utariyandikishije ku rubuga Irembo, kanda ahanditse “Kwiyandikisha” hejuru iburyo maze wiyandikishe ukoresheje indangamuntu yawe na numero ya terefoni igendanwa yanditse ku ndangamuntu yawe.
- Gusaba ukoresheje terefoni igendanwa (USSD): Kanda *909# ukurikize amabwiriza, cyangwa ushobora no kwegera uhagarariye Irembo. Nyuma yo kohereza dosiye isaba, wohererezwa ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa imeri (Email) yawe byemeza ko dosiye yoherejwe kandi ugahabwa kode yo kwishyuriraho.

Intambwe ya kabiri: Kwishyura

- Ushobora guhita wishyura unyuze ku rubuga Irembo ugakoresha amakarita (VISA cyangwa MasterCard), cyangwa se ugahitamo kwishyura ukoresheje terefoni (MTN Mobile Money*182#, Airtel*182#, Tigo *310#), mobikashi (Mobicash), cyangwa ukajya ku ishami rya Banki ya Kigali cyangwa uyihagarariye ukorera hafi yawe.
- Nyuma yo kwishyura, wohererezwa ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa kuri imeri (Email) bwemeza ko wishyuye. Nutabona ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa imeri mu gihe k'iminota 30, wahamagara kuri 9099 umukozi w'Irembo akagufasha.

Intambwe ya gatatu: Igihe cyo kujya gufata ikemezo

Iyo umukozi ushinze irangamimerere abonye dosiye yawe, arayisuzuma akayemeza cyangwa akayihakana hanyuma ukohererezwa ubutumwa bugufi kuri terefoni cyangwa imeri (Email) bukumenyesha ko dosiye yawe yemewe cyangwa yanzwe. **Iyo utabonye ubutumwa bugufi nyuma y'iminsi itatu**

y'akazi wohereje dosiye isaba, uhamagara ku biro by'umurenge wahisemo cyangwa ukajyayo kugira ngo bagusobanurire.

Intambwe ya kane: Kujya gufata icyangombwa

Jya kureba Umukozi ushinzwe irangamimerere ku murenge wahisemo, witwaje impapuro zerekana ko wishyuye (ubutumwa bugufi bwoherejwe n'Irembo cyangwa inyemezabwishyu ya banki) kandi ujyane n'imigereka isabwa kuri iyi serivisi (niba isabwa).

Iki kemezo gishobora gukoreshwa nk'imwe mu nyandiko ziherekeza dosiye isaba serivisi nko kwiyandikisha mu ishuri, kurera umwana utari uwawe, gusaba ikemezo cy'umwirondoro wuzuye, kwiyandikisha kugirango ushyingirwe, n'ibindi...

Urugero rw'ikemezo wahabwa umaze gukoresha Irembo:

REPUBULIKA Y'U RWANDA

IBIRO BY'IRANGAMIMERERE

IKEMEZO CY'AMAVUKO

Inomero: D214563TKRB

Gewe.....Umunyamabanga Nshingwabikorwa
w'Umurenge wa ..... Nemeje koKanaka
(Nyirakanaka) .....Mwene
.....na .....Wo mu
karere ka ..... yavukiye .....Ku wa
.....Gitangiwe ..... ku wa
.....

Umunyamabanga Nshingwabikorwa .....

Igiciro

500 FRW

Iki kemezo kemejwe hakurikijwe nomero

D214563TKRB

kandi gishyizweho umukono na

.....

Gifite agaciro kugeza ku wa
.....

6.3.2. Sheki

Sheki ni urupapuro rwuzuzwa muri banki kugira ngo nyirayo cyangwa uwo ihawe abikuze amafaranga kuri konti ye cyangwa y'uyimuhaye. Biragoye kubona sheki yo mu Kinyarwanda gusa kubera ko banki ziganwa n'Abanyarwanda ndetse n'abanyamahanga. Iby'ingenzi byuzuzwa kuri sheki ni ibi bikurikira:

- Umazina y'uri bubikuze akoresheje iyo sheki.
- Umubare w'amafaranga abikuzwa.
- Uhawe sheki.
- Itariki sheki itangiweho.
- Umukono wa nyiri konti.

Urugero rwa sheki

IMYITOZO

- a. Shushanya sheki ugaragaze neza amakuru yose uyuzuzwa akenera, maze uyuzuze.
- b. Ishyire mu kigwi cy'uwataye irangamuntu wo Murenge wa Ngoma maze umwandikire amakuru yose akenewe kugira ngo yuzuzwe ku kemezo gisimbura ikarita y'irangamuntu by'agateganyo.

VI.4. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Umaze kwiga inyandiko zuzuzwa, uzakoreshe mudasobwa maze uge ku rubuga www.irembo.gov.rw maze uhitemo ahanditse inzego z'ibanze urebe ibyemezo bihari uhitemo bitanu usobanure inzira wacamo ubyuzuzwa. Hera kuri ibyo byemezo ugaragaze uko amakuru akenewe yuzuzwa kuri byo.

Ubu nshobora:

- Gusesengura umwandiko ku muco wo kuzigama ngatahura ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura raporo no kuyikora.
- Kurondora zimwe mu mpapuro zagenewe kuzuzwa.
- Kuzuzwa neza impapuro zabugenewe.

Ubu ndangwano:

Gushishikarira no gushishikariza bagenzi bange kugira umuco wo kuzigama.

VI.5. Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu

Umwandiko : Yahaboneye isomo

Kamana na Gasana bari batuye mu mudugudu umwe. Imiryango yabo yari ifite imikorere inyuranye, bityo n'iterambere rya buri muryango ryari ritandukanye bitewe n'imikorere yabo. Umuryango wa Kamana wari wariteje imbere; warangwaga no gukunda umurimo, ugakoresha neza ibyo utunze kandi ukamenya kuzigama. Naho umuryango wa Gasana wo warangwaga n'ubunembwe no gusesengura.

Umunsi umwe, mu gihe cy'urugaryi, Gasana n'abana be barihoreye bizera iminsi myiza: imyaka yari yeze nta kibazo k'inzara kirangwa mu muryango wabo. Abo kwa Gasana babyukaga barya, barangiza bakoga nuko bagatangira kuzerera hirya no hino baririmbira abahisi n'abagenzi mu gihe kwa Kamana bo babaga bashishikariye umurimo. Abana ba Gasana nta kintu na kimwe bari bazi gukora, uretse kuririmba no kubyina. Umuryango wa Kamana wo, ntiwasibaga gukorana umurava no gutoza abana umurimo. Buri mwana yari afite inshingano ashinzwe kurangiza.

Nta mwana wo gupfusha ubusa bagiraga. Kamana n'umugore we bazindukaga kare bitabiraga umurimo.

Abana bo kwa Kamana iyo bavaga ku ishuri bakoraga imirimo inyuranye yo mu rugo barangiza bagasubiramo amasomo yabo. Haba mu gihe kiza, haba mu gihe kibi, abo kwa Kamana ntibaruhukaga gukora. Iyo umusaruro wabaga mwinshi, barahunikaga, bateganyiriza iminsi mibi. Ntibinubiraga akazi, bahoraga bakora cyane bakiyuha akuya. Iyo bwagorobaga, bariyuhagiraga, bakarya nuko bakaruhuka. Bwacya abana bakajya kwiga; ababyeyi bakarimbanya imirimo yabo.

Umuryango wo kwa Gasana kubera gusesengura waje guhura n'iminsi mibi

y'inzara. Ibyo bejeje byari byashize, kubera ko igihe kinini bakimaraga bidamarariye birata mu ndirimbo n'imbyino sinakubwira. Inzara ibamereye nabi, Gasana arahaguruka, araboneza no ku muturanyi we Kamana ngo ba! Agezeyo, asanga bari kuvana imyaka mu kigega. Aravunyisha nuko bamuha ikaze. Ntiwareba uko yasaga, yari ananutse kubera inzara. Kamana amuha umwanya wo kuvuga ikimugenza! Nuko Gasana araterura ati: "Muvandimwe wange kandi nshuti, nje hano ngo umfashe, umpe ku byo kurya wahunitse, ndebe ko iminsi mibi y'inzara yarangira. Abana bange inzara irabugarije, bamereye nabi cyane. Rwose ntumpakanire, ni wowe nagira."

Kamana ariyumvira yibuka ukuntu yahuraga n'abo kwa Gasana bazerera gusa badakora mu gihe abe babaga biyushye akuya bakorera urugo rwabo, yibuka kandi ukuntu kwa Gasana basesaguraga utwo bejeje badashobora kuzigamira iminsi mibi. Kamana amureba asa n'umurenza ingohe aricecekeramwima amatwi. Gasana arongerera avuga mu ijwi riranguruye agira ati:

"Muvandimwe, gerageza kunyumva, umfashe." Kamana aramusubiza ati:

"Ko nzi ko mwari mwarejeje byabagendekeye bite?" Gasana ati:

"Twarabigurishije ibindi turabirya turabimara." Kamana yongerera kumubaza ati:

"Ntimwibuka ko habaho iminsi mibi ngo mwizigamire!" Gasana aratakamba cyane ati: "Ngirira impuhwe umfungurire umpe n'imbuto, isomo nararibonye."

Gasana arakomeza aramwinginga nuko amusezeranya ko mu minsi mike azaba yejeje ko atazongera gusesagura kandi ko azamwishyura ibyo amuguriye. Kamana agera aho agira impuhwe aca inkoni izamba amuha ibyo guteka. Amugira n'inama yo kuza mu rugo akamuha akazi we n'abe. Ageze mu rugo, abwira abana be ko Kamana yamugiriye impuhwe akamuha ibiribwa akanamwemerera kubaha akazi kugira ngo babone ibyo bazajya barya. Abo kwa Gasana batangira ubwo guca inshuro. Buri muni Kamana akabaha ibyo guteka bakoreye. Ibyo birabasindagiza kugeza iminsi mibi irangiye.

Mu gihe babaga bari mu kazi kwa Kamana, yabaganirizaga akabagira inama yo gukorana umurava no kurwanya ubunembwe, akanabatoza umuco wo kuzigama. Abana ba Gasana babona isomo ryiza, biga gukora imirimo yo mu rugo ihwanye n'ubushobozi bwabo.

Umunsi umwe Kamana aganiriza umuhungu wa Gasana witwaga Kamari amubaza impamvu yacikije amashuri kandi akiri muto. Kamari amusubiza ko iwabo babuze ubushobozi bwo kumurihira amafaranga y'ishuri. Kamana amubwira amateka y'umwana wari imfubyi akaza guhabwa inkoko imwe na nyirarume akayorora akajya agurisha amagi yayo udufaranga akuyemo akatuzigama twagwira akaguramo izindi nkoko akarushaho kubona umusaruro w'amagi utubutse. Amusobanurira ko byatinze uwo mwana akagura inka mu

mafaranga yakuraga mu magi.

Amafaranga yavaga mu mukamo w'inka ni yo yagiye azigama buhorobuhoro akabasha kwirihira amashuri yisumbuye ndetse na kaminuza. Kamana yasobanuriye Kamari ukuntu uwo mwana yiteje imbere abikesha umuco mwiza yagiraga wo kumenya kuzigama. Akimara kumva iyo nkuru, amusaba ko amafaranga yari kuzamuhemba yayamuguriramo urukwavu akagenda akarworora, kugira ngo na we azage yizigamira atangiye kugurisha inkwavu ze.

Kamana yigishije Gasana n'umuryango we gukunda umurimo no kwizigamira maze nyuma yaho barakora beza imyaka, barahunika, urugo rwabo rukira inzara rutyo. Kamari na we, yoroye inkwavu atangira kuzigama amafaranga akuyemo, nyuma y'umwaka asubira mu ishuri afatanya n'ababyeyi be kwishyura amafaranga y'ishuri. Ubu umuryango wa Gasana witeje imbere umeze neza kubera isomo uwo muryango wakuye kwa Kamana.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Muri uyu mwandiko baratubwiramo imiryango ibiri. Tandukanya imiterere yayo.
2. Iterambere ryo mu muryango wa Kamana rikomoka ku ki?
3. Ni iyihe ndangagaciro dusanga muri uyu mwandiko, iranga Abanyarwanda ?
4. Ni ikihe gihe k'ihinga kivugwa mu mwandiko? Garagaza nibura ibindi bihe bibiri by'ihinga bitavuzwe mu mwandiko.
5. Sobanura ibyiza byo kuzigama bivugwa mu mwandiko?
6. Vuga ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka ziri mu mwandiko?
7. Gereranya imyitwarire y'abanyarubuga n'ubuzima busanzwe bw'aho utuye.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira ukurikije inyito afite mu mwandiko.
  - a. Urugaryi
  - b. Kwiyuha akuya
  - c. Kugarizwa (n'inzara)
  - d. Kuboneza
2. Shaka amagambo yakoreshejwe mu mwandiko avuga kimwe n'amagambo atsindagiye muri izi nteruro:
  - a. Agezeyo, **arakomanga** nuko bamuha ikaze.
  - b. Bwacya **bagakomeza** imirimo yabo.
3. Ukoresheje akambi, huza ijambo n'igisobanuro cyaryo ukurikije inyito

rifite mu mwandiko.

Ijambo	Igisobanuro
a) Guca inshuro b) Kudamarara c) Kuboneza	Kwerekereza ahantu runaka Guhingira ibiribwa Gutuzza nti hagire ikindi kintu ukorera urugo rwawe/kwirata

III. Ibibazo kuri raporo no ku mpapuro zuzuzwa

1. Ni ubuhe buryo bukoreshwa mu kubikura amafaranga kuri banki?
2. Sheki umuntu ayitanga uko yakabaye cyangwa hari ibyo yuzuzaho?
3. Usibye sheki nta zindi mpapuro muzi buzuza?
4. Kubera iki umuntu yandika raporo?
5. Sobanura ibyitabwaho mu kujora raporo yakozwe.
- 6.

IBITABO N'INYANDIKO BYIFASHISHIJE

1. IKIGÔ CY'ÛBUSHAAKASHAATSI MU BY'ÛBUHAÂNGA N'ÏKÔRANABÛHAÂNGA(n.d), *Inkoranya y'Ïkinyarwaanda mu Kinyarwaanda*, IRST Butare, Igitabo cya 1
2. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANYANYIGISHO NCDC (2008). *Imyandiko mfashanyigisho, Umwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye.*
3. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANYANYIGISHO NCDC (2008), *Imyandiko mfashanyigisho, Umwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye.*
4. INTEKO NYARWANDA Y'URURIMI N'UMUCO (2014). Amabwiriza ya Minisitiri no 001/2014 yo ku wa 08/10/2014 agenga imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda, Kigali.
5. NSANZABERA, J.D. (2013) *Ikeshamvugo mu Kinyarwanda: imvugo isukuye, ikeshamvugo ry'amagambo akwiye n'inshoberamahanga zisobanuye.* Kigali
6. JACOB I. (1983). *Dictionnaire Rwandais-Français en 3 volumes*, Tome premier, Kigali.
7. JACOB I. (1985). *Dictionnaire Rwandais-Français en 3 volumes*, Tome troisième, I.N.R.S, Butare.
8. Mgr BIGIRUMWAMI, A. (1984). *Imihango n'Imigenzo n'Imiziririzo mu Rwanda*, Nyundo, Troisième édition.
9. MINISTRY OF EDUCATION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019), *Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye*, umwaka wa 4, Amashami yiga ikinyarwanda nk'isomo rusange.
10. MINISTRY OF EDUCATION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019), *Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye*, umwaka wa 5, Amashami yiga ikinyarwanda nk'isomorusange.
11. COUPEZ, A. 1980. *Abrégé de Grammaire Rwanda*, Tome 1,2. Butare : INRS.
12. BIZIMANA, S., 1998, *Imiteêrere y'ïkinyarwaanda I*, IRST, Butare.
13. BIZIMANA, S., 2002, *Imiteêrere y'ïkinyarwaanda II*, IRST, Butare.
14. MINISITERI Y'AMASHURI ABANZA N'AYISUMBUYE: *Ikinyarwanda: umwaka wa munani* Gashyantare 1988.
15. RWANDA EDUCATION BOARD . (2019). *Iteganyanyigisho y'Ikinyarwanda mu mashuri nderabarezi (TTC)* umwaka wa 1,2&3 Ishami ry'indimi. Kigali, REB.
16. RWANDA EDUCATION BOARD . (2017). *Ikinyarwanda-Amashuri yisumbuye, umwaka wa 6*, Igitabo cy'umunyeshuri. Kigali-Rwanda.

17. RWANDA EDUCATION BOARD . (2017). *Ikinyarwanda - Amashuri yisumbuye, umwaka wa gatatu*, igitabo cy’umunyeshuri. Kigali-Rwanda.
18. RWANDA EDUCATION BOARD, 2017. *Ikinyarwanda - Amashuri yisumbuye, umwaka wa gatanu*, Twumve Tuvuge Dusome, Igitabo cy’umunyeshuri. Kigali-Rwanda.
19. MUTAKE, T., 1990, *Ikibonezamvugo k’ Ikinyarwanda: Iyigamajwi n’iyigamvugo* les Editions de la Regie de l’Imprimerie scolaire.
20. RUGAMBA, C., 1985. *Chansons Rwandaises* ; INRS/BUTARE
21. RWANDA EDUCATION BOARD, 2018. *Ikinyarwanda-Amashuri yisumbuye umwaka wa kane*, igitabo cy’umunyeshuri. Kigali- Rwanda.
22. MBONIMANA G. Na NKEJABAHIZI J.C, 2011. *Amateka y’ubuvanganzo nyarwanda, kuva mu kinyejanna cya XVII kugeza magingo aya*, Editions de l’Université Nationale du Rwanda.

Imbuga nkoranyambaga zifashishijwe

1. www.irembo.rw
2. www.imirasire.com

IMIGEREKA

Twiyungure amagambo

Abakoni: bari bashinzwe kunyaga-

Abanyamihango: bahekaga mu ngobyi intwaro z'amoko yose kandi bakagendana n'umugaba w'igitero.

Abatasi: abantu bahabwa ubutumwa bwo kujya gutara amakuru rwihishwa.

Abavuzi b'amacumu: abahanga b'abarashi batoranywaga bakaba bazi kuvuga no gufata mu mutwe iby'urugamba bakabibarira umwami n'ab'ibwami.

Agaciro: akamaro.

Agatero shuma: ni igirero cy'umunsi umwe cyagabwaga n'umutware w'Ingabo kitaragurijwe.

Ahantu habaye isibaniro: ahantu hibasiriwe n'ikintu kibi.

Akangaratete: ibyago, ibibazo.

Akanya nk'ako guhumbya: akanya gato cyane.

Amacakubiri: ubwumvikane buke buvuka hagati y'abantu bari basanzwe bumvikana; inzira zibyaye amahari.

Amakoro: amaturo bahaga umwami agizwe n'ibikomoka ku buhinzi, ubworozi n'ibindi.

Amapfa: igihe imvura yabuze hagamana izuba ryinshi rikangiza ibimera.

Amatira: afatira

Amazimano: amafunguro bakiriza umushyitsi.

Amazina y'inka: imivugo irata inyambo n'umwami.

Guca akenge: kujijuka, gushyira mu gaciro

Gucumba urugomo ni ukuba itsinda ry'abantu bari hamwe bajya imigambi yo kutumvira no gukora ibibi.

Guhomerera: gukurikira abakubiswe inshuro.

Guhuga: kwibagirwa by'umwana muto; kuba wibanze ku murimo by'akanya gato ntiyahagire ikikurangaza; kumenyera ikintu wakibura ukamererwa nabi;

kutagira ishya (amahirwe) .

Guhunga: kuva ahantu ukajya ahandi ushaka kuzibukira umuntu cyangwa ikintu; kuva ahantu ukajya ahandi ari ugukiza amagara yawe; kwirinda ko ibintu byakurangwaho cyangwa ngo bikuvugweho; gutinya gutabara ikintu cyangwa umuntu biri mu byago; gusubirisha amagambo y'inkeramucyamu ikibazo ubajijwe.

Gukira ibya mirenge: Kugira ubukire bwinshi.

Gukubanga: kwigarurira.

Gukubitwa inshuro: gutsindwa kw'ingabo zikirukira rimwe

Gupfundura amabere: kumera amabere

Gusahurwa: Kwamburwa ibyo wari utunze ku gahato cyangwa ku mbaraga.

Gushaka amaboko: gushaka ubufasha, imbaraga.

Gushoza intambara : gutangiza intambara, guteza intambara.

Gushyira mu gaciro: gukora ibintu bitunganye.

Gusugira: kujya kera k'umuntu cyangwa ikintu cyangwa inyamaswa.

Gutesha agaciro: gupfobya, gusuzuguza, gutesha icyubahiro.

Ibishishi: ibihari byo mu maso

Ibisigo nyabami: ibisigo nyabami ni imivugo yasingizaga abami n'ingoma zabo. ikoresheje amagambo y'indobanure.

Ibitekerezo by'ingabo: ibitekerezo by'ingabo byavugaga imitegurire n'imigendekere y'ibitero ingabo z'umwami zagabye mu bindi bihugu bakongeraho amakabyankuru.

Ibitsimbanyi: bari bashinzwe iminyago no gusahura kandi batungaga ingabo mu mahanga cyangwa mu gihe k'igitero.

Ibyivugo ni imwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bisingiza intwari n'ubutwari bwazo ndetse n'intwari zifashishwaga.

Ibyivugo: kwivuga: ni ukuranga icyo uri cyo, uwo uri we mu rwego rw'intambara, rimwe na rimwe umenyesha abakumva uwo ukomokaho byo guhimba, ukavuga ibyakuranze ku rugamba.

Igihugu: kirangwa n'ubutaka bufite imbibi zizwi, amateka n'ubutegetsi

buhuriweho n'abagituye, ibirango bose bibonamo, umuco, ururimi n'imyemerere bitandukanye n'iby'abandi, umutungo kamere usangiwe ariko kandi cyane, Igihugu kikarangwa n'abagituye.

Igikomangoma : umwana w'umwami.

Ikibondo: umwana

Imena: umuhanga mu bintu byose.

Imirase: imyambi y'izuba; amaraso yipfundika mu biranga by'inyamaswa baragura, uruguma rwasamyeye, umususirane w'ijuru ukunda kuza izuba rirenze.

Inanga zivuga iby'ibwami: inanga z'ibwami ni indirimbo zicurangwa ku nanga y'amano.

Indirimbo z'ingabo: ni indirimbo zaririmbwaga mu bitaramo byo kwizihiza insinzi y'ingabo zabaga zivuye ku rugamba.

Indoto: Inzozo z'ibintu umuntu aba yifuza kugeraho.

Ingamba ziracakirana : batangira kurwana

Ingando: icumbi ry'ingabo zagandikagamo

Ingaruka zitaziguye: ingaruka za hafi, z'ako kanya.

Ingaruka ziziguye: ingaruka za kure.

Inshingano: Ni uruhurirane rw'ibikorwa umuntu aba asabwa gukora no kuzuza bitewe n'umwanya, ikiciro, urwego umuntu abarizwamo. Inshingano ni ibyo umuntu agomba gukora.

Intandaro: inkomoko y'ikintu.

Intwari: Igikoresho cyangwa ibikoresho umuntu yifashisha kugira ngo abashe gutsinda urugamba runaka. Uregero hano mu mwandiko urugamba ruvugwa ni urwo gutsinda ubukene . Kugira ngo utsinde ubukene rero ni ngombwa kwifashisha umurimo

Inzira z'ubwiru. Ubwiru bwari bukubiyemo amategeko yagengaga imihango y'ibwami

Ipfunwe: isoni umuntu aterwa n'uko agize nabi, ikimwaro

Kokamwa n'umuruho: Kugira ibibazo biguhoraho.

Kuboneza: kugenda.

Kubura agaciro: kubura uburyo, kwipfusha ubusa; kwigira imbaramumaro.

Kubura agashweshwe: kubura agakuru

Kugaba igitero : gutera ahantu n'ingabo

Kugara: kwaguka kw'ikintu kigana mu mpande.

Kugarizwa (n'inzara): kwibasirwa (n'inzara.)

Kugishisha inka: kujyana inka ahandi hantu hari ubwatsi mu gihe k'izuba ryinshi.

Kujundika ubumara: kujundika ni kuba ufite ikintu mu kanwa; ubumara ni uburozi basiga ku kintu ntibuhagarike. Uburuzi buba muri kamere y'ibisimba bimwe na bimwe bwica cyangwa bigwangaza uwo birumye.

Kuniga ijwi: gutangira guhindura ijwi rikaba rinini(ku muhungu ugeze mu bugimbi).

Kunyaga: gutwara imitungo y'undi ku mbaraga.

Kuraga ingoma : gusigira ubutegetsi.

Kuramvura ingoma: kuyibaza.

Kuvogera umugezi: kuwunyuramo n'amaguru uwambuka.

Kuvuga amacumu : kuvuga amakuru y'urugamba

Kuvunyisha: gusaba uburenganzira bwo kwinjira ahantu ubagendereye.

Kuyaga: Kuganyira umuntu ibyago cyangwa akababaro wagize.

Kwibasira: kuboneza umuntu umukorera ikintu kibi ubutaruhuka, gushaka kwangiza ikintu.

Kwiyuha akuya: Gukora cyane kugira ngo ubashe kugera kuri byinshi.

Kwiyuha akuya: gukorana umurava umurimo uvunaye.

Nyakotsi: ubwoko bw'icyogajuru cyajyaga kiboneka inshuro imwe mu myaka ijana.

Ubucurabwenge: n umuvugo muremure wavugaga ibisekuru by'abami n'abagabekazi.

Ubuhangange: ubwamamare, igitinyiro.

Ubumara: uburozi.

Ubufura: imyitwarire y'umuntu w'indakemwa mu migirire cyangwa mu myifatire.

Uburere mboneragihugu: uburere bubereye Igihugu, bugihesha ishema, butuma gikundwa, cyubahwa, kikanagendwa. Uburere mboneragihugu bugamije kubaka, gushimangira, gukomeza ubumenyi bw'abanyagihugu ku bireba Igihugu cyabo.

Ubuzima bukaba ingume: ubuzima bukagorana.

Ubwirabure: Ibihe by'akababaro abantu bapfushije umuntu babamo.

Ubwiru: Ijambo "ubwiru" risobanura ibanga rikomeye cyane iryo ari ryo ryose. Mu buvanganzo nyabami ubwiru ni imihango yakorwaga n'umwami n'abiru. Iyo mihango yakorwaga mu ibanga kandi ikagira amagambo yihariye agendana na yo.

Ugashengurwa: ukababazwa cyane cyangwa ukagira agahinda kenshi.

Umugaba w'igitero uwari afite inshingano yo kugaba igitero mu izina ry'umwami n'ububasha bwe.

Umugaba w'ingabo: uwayoboraga ingabo zose mu izina ry'umwami.

Umuhinza: umwami w'agahugu gato abantu bubahaga nk'ikimana bakamutura amakoro na we akabaha imvura, akabashyiriza (guhashya) ibyonnyi akabatsirikira ibiza.

Umunyoni: umujura cyangwa igisambo

Umunyoni: umujura cyangwa igisambo.

Umunywanyani: Umuntu w'inshuti magara.

Umurimo ni igikorwa umuntu akora ngo kimugirire akamaro kazana inyungu z'amafaranga.

Umurunga: umugozi ukomeye cyane ushobora kumara igihe kirekire utarasaza.

Umutungo kamere: iteraniryo ry'ibintu Igihugu gitunze bituruka mu byo abantu basanze ku isi kandi bakenera buri muni. Urugero: amazi, amabuye y'agaciro, ibimera, umwuka,...

Umwangavu: umukobwa umaze kumera amabere

Urubyiruko: Ni ikiciro cy'abantu bakiri bato, bagikura kandi bafite ubuzima

burebure imbere yabo. Umuntu aba ari urubwiruko kuva avutse kugeza ku myaka mirongo itatu.

Uruganda: inzu cyangwa ahantu umucuzi akorera umwuga we, ahantu bakorera ibintu byagenewe gucuruzwa

Urugaryi: igihe k'ihinga gihera mu mpera z'ukwezi kwa mbere kikagera mu ntangiriro z'ukwa gatatu.

Urugomo biva ku nshinga kugoma isobanura gusuzugura umutegetsi ntusubire kumuyoboka.

Uruhererekane: Ikintu cyabaye karande kiva ku muntu kijya ku wundi, kiva ku kintu kijya ku kindi ntigicike, inyigisho abakera bagiye basigira abandi ho umurage.

Uruhondobero : Ugusinzira wicaye kubera umunaniro

Urusobe: uruvange.

Uwo kwahura imfizi: intumwa: yoherezwaga ibwami kuvuga ko yarangiye kandi batsinze.

Imyandiko n'inyandiko by'inyongera

1. Urugero rwa raporo

KAMANA Aloyizi
12 Ugushyingo 2001

Mirenge, ku wa

Umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza

Akarere ka Mirenge

Agasanduku k'iposita 50 Mirenge

Raporo ku mikoreshereze y'amafaranga y'ubudehe

Nk'uko byakozwe mu mirenge yose, Leta y'u Rwanda hari amafaranga yageneye buri murenge kugira ngo afashe abaturage kwiteza imbere mu bikorwa remezo. Kubera ko byagaragaye ko hari aho yakoreshejwe nabi, Nyakubahwa Muyobozi w'Akarere ka Mirenge, mpisemo kubaha iyi raporo kugira ngo mugire umwanzuro mwabitangaho kugira ngo iterambere ry'abaturage ridakomeza kudindira.

Muri buri kagari hatanzwe miriyoni makumyabiri zagombaga gukoreshwa mu bikorwa remezo binyuranye. Nyuma y'igenzura nakoze nasanze mu tugari two mu Murenge nyobora, abayobozi batwo barakoresheje inama abaturage bigira

hamwe icyo ayo mafaranga azakora. Mu igenzura nakoze nasanze byaragenze neza usibye mu kagari kamwe. Mu Kagari ka Muguramo bari bahisemo kubaka amavomero abiri, bashaka rwiyemezamirimo bamuha isoko arayubaka. Byatwaye amafaranga miriyoni cumi n'eshanu. Asigaye miriyoni eshanu, bumvikanye ko bayaguriramo inka za kijyambere abana b'imfubyi birera batatu n'abapfakazi barindwi ibyo babyemeranywaho batyo. Mu bugenzuzi nakoze nasanze amavomero ahari rwiyemezamirimo yarayakoze uko byasabwaga aranishyurwa. Amatungo yagombaga kugurirwa abaturage yaraguzwe ariko yaguzwe mu buryo butari bwo. Umuyobozi w'akagari yagiye kuyagura ubwe ku giti ke nta soko ritanzwe. Amatungo yaguzwe ntabwo afite agaciro gakwiye. Inka ya kijyambere yagombaga kugurwa ni ifite agaciro k'ibihumbi magana atanu. Nyamara inka zaguzwe si iza kijyambere ni inka zisanzwe ubona zifite agaciro k'ibihumbi magana abiri buri nka. Uburyo zaguzwe nabwo ntibwumvikana kuko ari nta soko ryatanzwe ngo ba rwiyemezamirimo baripiganirwe. Ikigaragara ni uko amafaranga y'ubudehe yatanzwe mu Kagari ka Muguramo atakoreshejwe neza.

Nk'umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza Akagari ka Muguramo kabarizwamo, mbahaye iyi raporo kugira ngo muyigane ubushishozi, mugire umwanzuro mufatira Umuyobozi w'ako Kagari. Ashyikirizwe inkiko aryoze amafaranga yakoresheje nabi kandi afatirwe ibindi bihano bijyanye no kutuzuzza neza inshingano ze.

KAMANA Aloyizi

Umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza

2. Igitero cy'umunsi w'inyana

Igitero cy'umunsi w'inyana cyabaye ku ngoma ya Yuhi IV Gahindiro. Impamvuyatumye kiba twayendeyeho kumenya uko uwo mwami yari yarahimbye itegekoyihaye ubwe rikwiye kudutangaza. Abo twabajije, badutekerereje ko uwo mwami yari yarahimbye iminsi umunani yagombaga kurangizamo imirimo ye. Ya minsi umunani yarangira, akongera akayisubiramo bityobityo. Dore uko yakurikiranyaga iminsi ye muri ibyo bihe:

Uwa mbere n'uwa kabiri: Kuraguza inkoko, intama, inka, inzuzi, n'ibindi biraguzwa. Muri iyo minsi, abashaka kumuhakwaho bakaba bari bazi kuragura, utabizi akarindira ikigoroba mu mataha y'inka kuko ari bwo yahugukiraga ibindi; umushaka akaba ari bwo amubwira ibindi biterekeranye n'indagu.

Uwa gatatu n'uwa kane: Guca imanza, umushaka butaragoroba akagomba kwicarana na we ku karubanda, yumva imanza cyangwa aburana ubwe.

Uwa gatanu: Kwirirwa barasa intego, uwo muni abashaka kumuhakwaho bakazana imiheto n'impuru ngo barase intego. Ni bwo twumvise igihano cy'uwamuzanagamo andi magambo butaragoroba ko yamurasaga impuru.

Uwa gatandatu: Bwacyaga yicaye ku karubanda ngo ushaka wese kugira icyo amubwira cyangwa amubaza akahamusanga uwo ari we wese. Uwo muni witwaga "uwa rubanda."

Uwa karindwi: Akiriranwa n'abagore be ntihagire uhamusanga, kereka uwamutekereraga itabi.

Uwa munani: Wari umuni w'inka. Yirirwaga areba inka ze z'inyarurembo, abashaka kumuhakwaho bakazana inkoni n'inkuyo. Nanone bikaza kurangira mu mataha y'inka. Iminsi igahora igaruka ityo.

Iki gitero rero kije gituruka ku muni wa munani (uw'inka) ni cyo cyatumye bakita "igitero cy'umuni w'inyana." Icyo gihe Yuhi IV Gahindiro yari iwe i Mulinja ho mu Mayaga (mu Ntara y'Amajyepfo). Yari yiriwe akenura inka ze, arangiriza ku z'inyarurembo zatahaga iwe, zitwaga Urukomera. Uwo muni rero Sayinzoga ya Mukenga wo mu ntore z'Abashakamba amenya inkuru ibabaje atumweho n'iwabo, bamusaba kubimenyesha umwami. Aribwira ati: "Nindindira igihe cy'amatarama ngasaba icyanzu, biraza kurakaza abandi kuko na bo bifuzaga kuganira n'umwami." Ati: "Reka nihare, mbimubwire nanone ubwo ari umuni w'inka arankubita inkoni, ariko nta cyo bintwaye."

Ahengeraga rero igihe umwami ategutse inka mu rugo aratanguranywe amubwira ya nkuru. Umwami ntiyamukubita, ariko ntiyagira icyo amusubiza. Abashakamba bandi babibonye baribwira bati: "Sayinzoga araduhize, kandi abitwiratira ko yanyuze mu iteka ry'umwami ntibigire icyo bimumwara." Bose rero bakurikirana basuhuza umwami, bamubwira amagambo atagira aho ahuriye n'iby'uwo muni. Inka zimaze kugera mu rugo, Yuhi IV Gahindiro yicaza ba bandi bese mu nkike ya ruguru. Binikiza inka. Zihumuje, azana amata yazo arayabaha ngo bayanywere aho ku mugaragaro, imbere y'abashumba n'abandi bari bagitegereje ko inka zihumuza. We akibwira ati: "Ni bakuru ntibemera kunywera amata ku mugaragaro, nibanga kuyanywa ndabakubita." Nyamara bo baremera baranywera kuko byari bibateye ubwoba kubona atinyutse kuyabahera aho rubanda bese bareba. Nanone byari bikubitiyeho ko kwanga amata bahawe n'umwami byari umuziro mu Banyarwanda, ubwo abamuhakwagaho bese byitwaga ko bamushakaho amata.

Barangije rero kuyanywa, umwami atangira gitaramo gisanzwe. Arababwira rero mu gitaramo ati: "Ubwo ga munyoye amata yazo munyanywe na zo ntimushobora kuzigambanira!" Bati: "Ubundi se tutaranywera, twashobora kuzigambanira?" Arabahorera, bikomereza ibiganiro bisanzwe byo mu gitaramo. Ngo buke, umwami abwira abashumba b'Urukomera ati: "Nimuzijyane mumere nk'abazigishishije zige mu Mutara ku nkiko y'i Ndorwa byo kwiyenza kugira ngo Abahima bazinyage." Abashumba bazijyana uko babitegetswe. Koko rero

zigeze hafi y'i Ndorwa, Abahima barazitera barazinyaga. Abashumba bagaruka i Mulinja kubimenesha Gahindiro. Babimubwirira mu gitaramo. Arabasubiza ati: "Abahima nibijyanire, ibitagira kirengera ni ko bimera!" Abashakamba bari aho barabyumva, barasohoka bajya inama. Bati: "Izi nka ntizanyazwe bisanzwe, zazize wa munsu twanywaga amata yazo." Baraza babwira Gahindiro bati: "Twanywanye n'izo nka turatabaye, tugiye kuzigarura kandi tukumenyesheje ko nta n'imwe muri zo izabura, keretse izaba yarapfuye."

Bahana umunsi wo guhaguruka. Gahindiro arababwira ati: "Tuzahurira aha n'aha kugira ngo nzabaherekeze, mbageze kuri Nyabarongo ku cyambu cya Nyaruteja. Koko rero, umunsi bahanye ho umugambi usohoye, arabaherekeza bambuka Nyabarongo

ahari, ariko Sayinzoga arabura; ntiyaba mu bambukaga. Bageze hakurya, Gahindiro na we arahindikira. Ageze mu nzira ahura na Sayinzoga atabara. Gahindiro ati: "Ni iki cyatumye udatabara mu b'imbere?" Sayinzoga ati: "Natindijwe n'uko namaraga urubanza. Naho abatabaye mbere, niwumva ko ntabafatiye aho barara none, uzanyice!"

Gahindiro rero amutuma ku Bashakamba bose ngo amubatahirize. Uko avuze izina ry'umuntu akamukubita uruti ku rutugu. Akomeza atyo abavuga mu byivugo byabo, kandi ari na ko amukubita rwa ruti kugeza abahetuye. Aho bigeze, Sayinzoga aramubwira ati: "Erega ugiye kunshengura urutugu!" Undi ati: "Ni byo koko nyabusa! Na we amuvuga mu kivugo ke anamukubita uruti ku rutugu, agira ati: "Urabeho, nawe dutahe." Sayinzoga aragenda afatira igitero mu Bwanacyambwe. Arabatashya uko yabikumwe, arangije ababwira uko Gahindiro yabikumwe amukubita ku rutugu kugera aho yagombye kumwisaba, kuko yamubabazaga. Abashakamba bati: "Byihorere, nituzabyibagirwa!"

Igitero kigeze ku nkiko y'i Ndorwa, gisanga abatasi bararangije kuyigenda no kumenya akarere katurutse abanyaze Urukomera. Ubwo kandi igitero cy'Abashakamba cyari kumwe n'abashumba barwo. Ako gahugu k'i Ndorwa karaterwa, hanyagwa inka nyinshi, maze abashumba b'Urukomera batoranyamo izabo, ariko bagasanga hasigaye izindi. Byari byaratewe n'uko Abahima bamaze kuzinyaga bakazigabanya. Uko rero Abashakamba basanze Urukomera zituzuye, bagatera ahandi hahegereye bakanyaga, bityobityo, bigeza aho baheba inka zimwe z'Urukomera. Amaherezo umutasi umwe araza abwira Nkusi ya Gahindiro ati : "Inka nyinshi z'abahima zahungiyeye mu kirwa kiri mu rufunzo, zimaze kugeramo banyereza iteme ngo hatazagira ababakurikirayo."

Abashakamba babyumvise batera mu rufunzo. Nyamara Abahima barabananira kuko bari babyiteze. Ingabo zari zihageze mu gitondo cya kare, maze Munanira wa Nyangezi atuma abagaragu be kumushakira udukwi ngo bacane yote, kuko yari arwaye inzoka zamuryaga mu gihe k'imbeho. Abashakamba bamaze guheba uburyo bwo kunesha Abahima aho bashegeye bati : "Munanira naze tubigerageze." Nkusi ya Gahindiro ateguka Munanira guhaguruka ngo bongere batere iteme. Munanira ati: "Mube mworohere sindasusuruka." Aho bigeze

Nkusi aramutota, maze Munanira arahaguruka yibindira mu ngabo ye, yiroha ku iteme. Abahima bashwashwanyije kumusubiza inyuma biba iby'ubusa, arabatwaza. N'abandi Bashakamba babuririraho baterura Abahima, babasuka muri cya kirwa, bakibasangamo, babashwaza mu rufunzo. Inka zose zari zarahungishirijwemo ziranyagwa. Abashumba b'Urukomerabazivanguramo izabo ubushyo buruzura.

Ariko ikirwa kimaze gutsindwa, Munanira yanga kukivamo. Nkusi aramwinginga, biba iby'ubusa. Umuvuzi w'amacumu aza i Mulinja kumenyesha Gahindiro uko igitero cyagenze, amumenyesha n'uko Urukomera zose zabonetse ubushyo bwe bukaba bwaruzuye, amubwira n'uko Munanira yanze kuva muri cya kirwa akaba ari cyobagombye kugandikamo. Gahindiro yohereza intumwa kubwira Nkusi ko iminyagoyose itari Urukomera izaba umuheto wa Munanira, kandi ko bazamugarura ahetswe. Iyo ntumwa imaze kubimenyesha Nkusi, noneho Munanira yemera kuva mu kirwa igitero kiratabaruka.

Ubwo rero hakaba umugabo witwaga Kanyaruguru wo mu mutwe w'Abakembawari umuririmbyi w'ikirangirire, akaba ari we wazaga kuririmbira ingabo izo ari zo zose zitabaruka, kuko yari yarabihawe na Gahindiro. Abashakamba baramutumiza, bamugambanaho ngo na bo bazahime ibwami bishyurire inkoni Sayinzoga yakubiswe, na we arabyemera. Nuko babigenza batya. Batuma kuri Gahindiro ko begereje kuza ngo abitegure mu minsi iyi n'iyi. Ya minsi igeze, Kanyaruguru aza nijoro ahateganye n'i Mulinja aririmba mu ijwi riranguruye, bigeza ko ibwami bamwumva. Barahuririza, bati: "Ni Kanyaruguru, umva araririmba Abashakamba; nta kabuza bazahinguka ejo, aje kubateguriza." Umunsi ukurikiyeho barategereza baraheba. Na Kanyaruguru akimara kuririmba ararigita. Ajya kwihisha ku byitso by'Abashakamba. Abikora atyo amajoro yakurikiyeho, maze bitera Gahindiro impagarara. Gahindiro uko atumye abantu ngo bamutege ibico bamufate, Kanyaruguru akabimenyeshwa n'ibitso by'Abashakamba akajya aho batamutegeye.

Abashakamba bamaze kubumvisha barashyira baraza, bariyereka, bamurikira Gahindiro inka ze z'Urukomera, bamumurikira n'iminyago maze ayibagororeramo uko bisanzwe. Munanira ahabwa inka y'ubumanzi, agabana n'umuheto wose w'igitero nk'uko Gahindiro yari yaravuze. Gahindiro asobanuje ibya Kanyaruguru, noneho bamubwira ko kwari uguhorera Sayinzoga imigiti yakubiswe batabara. Igitero cy'umunsi w'innyana kirangira gityo.

Bifatiye ku byavuye mu gitabo cya Bigirumwami, A., (1964) Imihango yo mu Rwanda, igice cya 1, Nyundo,

3. Igitero k'Imigogo

Iki gitero cyasakiranyije by'umwihariko Abanyarwanda n'Abanyankore, icyakora kivugwamo n'ayandi mahanga.

Inkuru y'iki gitero yabarwa mu bice bibiri: Inzira y'Abanyankore n'inzira

y'Abanyarwanda.

Iki gitero kandi cyabayeho mu gihe umwami Kigeri IV Rwabugiri yari mu Bunyabungo n'ingabo ze hafi ya zose. Nyuma ariko yaje kubimenya agaruka mu Rwanda kurwanya Abanyankore.

“Ehururu ya Rwanda”: Abanyankore batera u Rwanda

Dore uko Ntare V Rusingiza rwa Migereka, umwami wo mu Nkore yateguye gutera u Rwanda. Yatumije ingabo n'abatware agira ati: “Ejo muzohereze abantu bakwiriye ingerero, banzanire abatware b'ingabo, baze mbabwire, bazahigire gutera u Rwanda, bahigire gutera Rwabugiri.” Ati: “Rwabugiri ni we njya numva bavuga; Rwabugiri bajya bamunshimira cyane; ni we njya numva bavuga ngo agira Igihugu kiza kandi kinini, ngo agira inka nziza nyinshi, ngo na we aratora nkange; ngo na we afite intore.” Ati: “Maze muzahigire gutera Rwabugiri. Nimumara kumunesha nzizera ko mfite ingabo. Ikindi cya Rwabugiri kimbabaza ni uko bangereranya na we ngo ni we duhwanye.” Abatware bose bakura ubwatsi bati: “Wabera niho ukiduhaka, umuntu uduhaye gutera u Rwanda, umuntu uduhaye gutera Rwabugiri!”

Arahaguruka Igumira rya Bacwa, Ruharabwoba, aravuga ati: “Gahorane Imana! Mpigiye gutera Rwabugiri! Nzamutera bikumare agahinda. Iki gitero ni icyange. Nzatura mu Gihugu cya Rwabugiri, nzatunga inka za Rwabugiri. Rwabugiri nankundira tukarwana, ntampunge, nzamufata mpiri mukuzanire!”

Maze arahaguruka Matsiko mu Nyana ati: “Mpigiye gutera Rwabugiri. Niyumva natungutse n'umutwe w'Inyana, akankundira tukarwana, ntampunge, nange nzamufata mukuzanire aha!”

Arahaguruka Itiri rya Gicobwa, Rugambwishayija, umutware w'Ubwuma n'Abarwanyi. Ati: “Nange mpigiye gutera Rwabugiri niwumva yatungutse mu mutwe w'Ubwuma n'Abarwanyi, akankundira tukarwana, nzamufata muzane hano!”

Arahaguruka Kijoma cya Kayisinga, Rugatwankurayijo, umutware w'Ingangura ati: “Mpigiye gutera Rwabugiri. Niwumva atungutse mu mutwe w'Ingangura, akankundira tukarwana, nzamufata muzane aha!”

Arahaguruka Rugumayo rwa Kanagayiga Rusheshangabo Rutacwekera, umutware w'Abanganshuro. Ati: “Mpigiye gutera Rwabugiri natunguka mu Banganshuro nzamufata mukuzanire.”

Arahaguruka Rwirangira Rutakirwa, umutware w'Ibirehe, arahiga, ararangiza. Arahaguruka Rwishumba rwa Mwendu, arahiga mu Batenganduru, ararangiza. Arahiga Bwijire mu Badahunga. Na we ararangiza.

Abatware bamaze guhiga, abahungu na bo barakenyera barahiga.

Arahaguruka Nkoko ya Gahunga, Rutakomwa. Arahaguruka Irabiro rya Gahuta, Rutarindimuka. Arahaguruka Bayija ba Kambiri, Rugomwa. Arahaguruka Bangonera ba Ndonzoza Ihigiro. Arahaguruka Kamurase ka Bwisheke, Rutakangarana. Arahaguruka Kakuba ka Kangonya, Rutagengwa Ruhuzabiri. Arahaguruka Cyanyangutura cya Manunga, Ruteranyangabo.

Bamaze guhiga umutware w'igitero, Igumiro, asaba iminsi, ati: "Iminsi yacu ni itandatu, uwa karindwi tugatabara i Rwanda." Baragenda bamara gatandatu, ku muni wa karindwi bataha ibwami, barara mu mihigo; buracya birirwa bahabwa intwari: abahabwa imbunda barazihabwa, abahabwa amacumu n'imiheto barabihabwa. Uwo muni bigaba Rugando, baza Kazinga, baza Mwizi na Kankaranka, banyura Rujebe rwa Kabuganda, i Gorora rya bene Rukari, bananyura i Rukoni rwa Cyabukemwa, bagera Rwampara. Amashyo ya Nshenyi arikanga, arahunga, amwe yambukira mu byambu bya Rina n'Ibanda, andi yambukira mu byambu bya Butsinda na Bugomora, andi ahunga aza i Rwanda [...]

Muri icyo gihe Umunyankore witwaga Bwafamba aza gukorera ishyano Ntare wahungaga. Yaka abagaragu be imyambaro yabo ishaje ayizanira Ntare ati: "Dore imicuzo y'Abanyarwanda nazaniwe n'abatasi bange! Wowe ntiwatangazwa n'ukuntu bavuye iwabo iyo gihera bakagera ino bataricwa n'inzara? Reka tuge kubahuhura!" Ntare ati: "Umva rero, numvise ko Abanyarwanda bakora impamba cyane, nimukorane mubanze muhige!"

Bwafamba amaze gushuka Ntare, barara mu mihigo ngo bagiye guhuhura Abanyarwanda. Ntare agabanyamo ingabo ze imitwe. Abanza kohereza Abanga, Abatenganduru n'Inyana. Barara baza ijoro ryose kugira ngo bazasakirane n'Abanyarwanda hakiri kare ubwo kandi ni bwo Ntare yatabaje Mwanga umwami w'u Buganda amutumyeho Rutarurwa. Mwanga aramuhakanira kuko igihugu cyari cyarabaye icy'abazungu atagifite ububasha bwo kohereza ingabo aho yishakiye. Intore zimwe za Ntare zari zifite imbunda za Cyarabu (bitaga makoba).

4. Ibyiruka rya Mahero

Igice I

Uyu mwana nabyiruye
Namureze mukunze
Yabyirukanye ubwenge
Buvanze mu bwana
Nkanibaza cyane
Uko azaba bitinze.
Agakura akora nabi
Aho yatobye akondo
Ngo akurikize abandi,
Akabaka iby'iwabo
Akabyita iby'iwacu.
Nabyumva ngahinda
Nti: ntabwo mbishaka,
Ubusambo si bwiza
Ubukunze atabeshya
Aba yigira nabi.
Ukabita abatinyi
Ukagwiza iby'iwanyu.
Ubwo aranga arahana
Nkagira ngo arashyenga
Naho aravuga akomeje.
Ati: "Ndumva nahaze

Ngo nkunde ibyo ushaka.
Ubu nshobora kugenda
Ngashaka aho ndara
Ejo nkigaba ahandi,
Ejobundi ngakomeza
Nkagera iyo utakibona,
Kugira ngo nguhunge
Amahane ni menshi."
Ubwo mbonye icyo cyago
Gikomeje imigambi
Yo kwigisha icyohe,
Ndakomeza ndatota
Ngo none aratinya
Aze kumva igikwiye.
Aho amariye gusoreka
Ingeso ye ntiyacika
Bukeye nti: "Ntabwo"
Nti: "Subiza iby'abandi,
Uge utwara icyo uhawe
Icyo wimwe ugitinye."
Uwo mwana uko ateye
Biteye agahinda.

Aho yaroye neza
Uko akwiye kugenza,
Ati: “Ndanze kugenda
Ngo ntange ibyo ntunze.”
Iyo utwaye iby’abandi
Bakuzi bakurora
Ntibaze barwana
Ngo bihe agaciro
Mu maso y’abandi,
Uragenda ukayora
Ubwo utangiye kwanga
Amategako nguhaye,
Ubusore bwapfuye
Wabaye Rubebe
Ge nkwise icyontazi
Icyo ushaka kimashe.”
Ubwo ngubwo arazenga
Arababara ndabibona
Arafunga ntiyakoma
Bagize bati: yewe
Ijambo riragatabwa
Bahamagaye aranga
Bagabuye ntiyabirya
Bashashe ntiyaryama.

Ubwo nyina akandeba
Agatinya guhinda
Akiruzi umuhungu
Mu maso ya twembi.
Yankebuka ngasanga
Mu maso ye yombi
Haganje agahinda
Nti: “Ibyo wigira byose
Ndabirora nkazenga.”
Nakwitaga umwana
Uyu uteye gitwari
Agaturana neza
N’abitwa ababyeyi.
Ubwo utangiye kwanga
Uwakureze akagukuza,
Wamurora mu maso
Inyeri zikavumera,
Waba wicaye hasi
Uti: “Intebe nayireke
Nyishinge ho nange.”
Yaba agize ati: “Jya kurora
Amatungo mu rwuri
Ugatangira kwigira
Icyatwa ugafunga.”

Yakubwira ati: “Cyono
Jya kuzana utuzi
Ugafuha ukarwana
Ukica igiti n’isazi;
Ntaramenya ubwenge
Nari inka mu zindi
Wahirika ngatembera
Wanterura nkabyuka
Washaka ko ndyama
Ugahirika ku buriri
Ibitotsi bikayora
Mahero agahwikwa.
Naba nakoze icyo wanga
Ugaterura ugahonda
Amahane ari nta yo
Sinibaze na busa
Uko nkwiye kugenza.
Aho nshiriye akenge
Ndakomeza ndakureka
Nakosa nka gatoya
Ubwo inkuba zigakubita.”
Uti: “Mbyiruye icyontazi.”
Nkakureka ugakomeza
Guhata ibicumuro

Uwakoze uko ashoboye
Kugira ngo akuneze.
Umujinya waba ukomeje
Ugaterura ugahonda
Amagambo ajya kuvuga
Ugasanga amugoye.
Ubwo abana batoya
Basanzwe basakuza
Barwana bagabuza
Bakandora bose
Nakebuka umwe muri bo
Agahumbya bukeya.
Umwe yavuga ijambo
Abandi bakamureba
Igisubizo bashimye
Ugasanga gituje
Kitari mo amashyengo
Aya asanzwe mu bana.
Ngeze aho nti: “Cy’ mwana
Hamagara Mahero
Aze ambwire icyo ashaka.”
Mahero ati: “Ndaje
Nkubwire icyo mashe.”
Aza atera ibitambwe

Nti: “Ubanza rubaye.”

Ati: “Kera nkivuka

Agatukuru gatoya

Ngaterere ku mutwe

Mfate agakoni kange

Nge guhakwa aho nshaka

Ahangaha mpacuke

Ibicumuro nkugirira

Uruhuke kubibona.

Gutura amahanga

Bizankiza byinshi.

Bizampa guhunga

Amahane y’I Rwanda,

Aho bambura umuntu

Abo abyaye bamurora,

Agakubitwa umunani

Ngo ikawa irarumbye,

Ngo cyangwa umuzungu

Yaraye rusake.

Ibiboko wakubiswe

N’amarira naharize

Ntibyatuma ntura

Aho ndeba umuhashyi

Wampinduye imbata

Wananirwa ugatuza

Uti: “Genda ndakuretse.”

Ibyo ngibyongye nabirora

Nti: “Nta ngufu zange

Mba nshatse agahamba

Nkareba aho najya

Hasumbye ahangaha.”

Ubu ngubu ndareba

Ngasanga ibyongye ungirira

Bikwiye guhosha.

Ubwo wanyimye imbabazi

Ngo nange nduhuke

Ibyongye kwitwa ikirumbo

No kwicara mpondwa

Ndakungura inama

Igusumbira izindi

Amahane ave mu rugo

Uruhuke kurwana

Nduhuke guhondwa;

Cyo nshakira impamamba

Ndara mbunza imitima.

Ngashaka igisubizo

Nzabwira uwo mwana

Ngasanga kigoye.

Namwita igicucu
Sinigeze nterura
Ngo nshinge ibitariho;
Navugaga ibisanzwe.
Ubu ngubu ninanga
Ko agana mu mahanga
Nkamwogeza cyane
Ngo akunde angumire aho,
Ndareba ngasanga
Mba mwishe burundu,
Akagira ngo ni mwiza,
Akazapfa akigenza
Uko yamy abishinga.
Ngifinda uko nkwiye
Kugenza ibyo ngibyoye
Mahero aba yaje.
Ati: “Ndabona hakeye
Ndakwibutsa ijambo

II.

Aragenda araryama
Nange ndana ku bwange.
Iryo joro sinagoheka
Ngahaha ubutitsa
Ngo akabiri gatohe

Naraye nkubwiye.”
Nti: “Mahero ko ubizi
Ngukunda bikabije
Uwo ni inzigo kuri ge.
Amahane yo mu rugo,
Amahiri y’ibisonga
Ibyo byose bikoranye
Ntibyatuma ngoheka
Ndashaka kugenda.
Ubwo ngubwo ndayoberwa
Ngo mbure icyo musubiza
Nti: “Genda uruhuke
Ejo nzaba nkubwira
Icyo nkeka kuri ibyo.”
Ati: “Ngiye kuryama
Ndazinduka nkwiibutsa
Impamba nakwatse.”

Utazaba uruzingo
Nk’uwabuze abamurera.
Mahero iyo umpaye
Agahenge gatoya
Nkakungura inama!

Nateye n'ishyamba
Ngo nugimbuka
Washatse gushinga
Urugo rukwizihye
Utazabura imbariro
Ukabura n'imiganda.
Mahero iyo utuje
Ugakurikiza neza
Utunama nkugira!
Imishike yaracitse
Amafuni ararundwa,
Ubwo mpinga ibijumba,
Rubanda bakunda
Kubyita ubukungu.
Mba ngira ngo utazimwa
Umukobwa wa Naka,
Bagira ngo urashonje
Ubukungu si bwinshi.
Mahero iyo umfashije
Urarwana ujya hehe?"
Iyo utuje ugakunda
Ugaturana neza
N'abitwa ababyeyi!
Wabaye ukivuka,

Inka yange yari imwe
Irakunda iragorora
Urakamirwa urabyibuha.
Ntiwigeze usumbwa
N'abinikije ijana.
Mahero iyo umbereye
Umwana uko nshaka
Aho kunyaka ijambo!
Amapfa ageze mu gihugu
Nkurwanaho cyane
Umuruho sinawumva
Agahogo kabobere.
Ubu inyuma y'igikari
Ibitoki ni byinshi
Bitembana inkingi.
Ubu intabo zirarunze
Ibibindi biroga.
Mahero iyo ugumye aha
Nkabona agakazana
Aho kwicwa n'irungu
Wagiye Bugande!
Nta tungo natinye
Ngo mare yo ubukungu
Utazaba umutindi.

Ihene ubu ni nyamwinshi
Ziteretse amapfizi:
Ruhaya na Sacyanwa.
Mahero iyo umfashije
Tukorora neza
Amatungo tubyiruye!
Kebuka urore amasake
Yirirwa avuna sambwe
Mu mivumu hariya!
Inkokokazi ni nyinshi:
Iz'inganda n'indayi
Uzikunda zihuje
Indirimbo z'urwunge,
Ziteteza zitaha,
Zihamagara izazo,
Tukiha agaciro
Mu maso y'i Muhana!
Ubu ingano nararunze,
Ibigega biratembera.
Ubwo ngira ngo abatindi
Batagira amasambu
Bagure ibyo mbahaye
Ge ngwize amanoti
Nge nkwambika neza.

Mahero iyo umbwiye
Amagambo anduhura
Aho kunsha umugongo!
Nateye urutoki
Ngo niba zitetse
Uge utora agahihi
Aho uruzi aba bana
Bakureba ku jisho
Bakabura icyo bavuga
Kuko mukuru wabo
Abacitse bamurora!
Iri tuza rikabije
Rikubajije icyo uri cyo
Basubize utabeshya!
Itegereze umubyeyi
Wavunitse agutwite,
Wavuka akakonsa,
Agahinga aguhetse,
Akavoma aguhetse,
Agatashya aguhetse,
Agateka aguhetse,
Umurinde agahinda
Ko kubura icyo abyaye
Ngo aririre mu myotsi.

III.

Mahero arasohoka
Asa n’ubuze ijambo.
Akomeza imbere ye ajya ku irembo.
Akebuka hepfo abona urutoke,
Ubwo arakeberanya mu gikari,
Abona imizinga ivuza ubuhuha.
Ntiyahagarara ngo zitamwumva
Zikamucengeza mo urubori.
Akebura intambwe ajya mu ikawa.
Ubwo agasusuruko karababiriye,
Zitoye gahunda,
Zisanga amaruka.
Mahero iyo urebye
Ibyo ntunze ugatuza
Aho kunta mu marira!
Uti: “Ngaho mpa impamba
Ngucike nge ahandi
Ducane dutane!”
Mahero iyo unyoheje
Gukora mu ntagara
Nkaryiroha mu nda
Aho kwanga icyo mbyaye!
Ibyo namubwiye bigumya kuza

Si ibihingwa si amatungo.
Ubwo ariko akumva atameze neza,
Imitima igakomeza kuja inama;
Ibyo guta iwabo ngo age Bugande
Yari yabyirukanye agisohoka,
Maze kumwumvisha igikwiye.
Icyamuvunaga ubwo ni ukuntu
Aza kumbwira uko yigaruye.
Ava mu ikawa arinanura.
Acuma gatoya ananirwa igenda,
Arahagarara aratekereza,
Akazinga umunya agashima mu
mutwe.
Ngo byende ho akanya
Ati: “Ndi imbwa bikabije.”
Arakabuza ati: “Ngiye
Kubwira uwambyaye
Ko kwigira icyohe
Bikwiye undi utari ge.”
Ngo ngane ku irembo
Duhura mva mu rugo.
Dukubitanye amaso
Aratinya arahumbya.
Aho yavuze ikintu

Yashakaga ko menya
Ajya kwicara mu nzu.
Ge nkomeza urugendo.
Najyaga mu gacyamu
Kugira ngo nduhuke
Agahinda yanteye,
Nganira n’abantu
Batazi ibyo turimo.
Ndetse akazuba karamukubise,
Agumya kubunga agana agacucu.
Muri iyo kawa y’isaso nyinshi
Hakaba mo igiti gikuze neza,
Cyarakabije kirizihirwa,
Ururabo ruragwa hajya ibitumbwe,
Bijya guhisha ntibyasigana
Maze uwo mwana akibona bwangu,
Yika bugufi ahina umugongo
Agishyika mu nsi ahamara umwanya
Amaso yombi arayagihanga,
Umutima utekereza ibyo hirya.
Ahatura iyo kawa.
Mbibonye ndashoberwa
Nti: “Yumviye rwose,
Agatima karagarutse

Ngo mbure icyo mubwira
Kugira ngo mushime,
Mpamagara abatoya.
Nti: “Ntabwo mureba
Undi mwana uko azenze!”
Muricaye mu nzu,
Aravunika mumurora,
Arakora mukaryama,
Agatura uwe murimo
Umugono muwuhuruza!
Nyina, we yari mu nzu
Uko yakigunze
Agahinda kamwishe.
Arasohoka arareba
Ati: “Mbese iyi kawa
Yo iturutse ahagana he?”
Ubwo yibazaga abizi,
Akagira ngo abone uburyo
Bwo kogeza umwana
Watwumviye bwangu.
Mubwirana ubwira
Nti: ngaho muhembe
Uyu murimo ni munini.
Ubwo twihina mu nzu

Duterura akabindi
Dushyira mu kirambi.
Nti: “Ngaho Mahero
Cyo ngwino uyibanze
Aho yagumye mu nzu
Ngo ahamane n’abandi,
Akeberanya mu cyanzu
Yihina mu gikari.
Ahakura agatebo,
Ajya muri ya kawa
Arasoroma aragwiza,
Agatebo arakanaga.
Ngo ngaruke nje kurora
Uko byaje kugenda,
Duhurira mu rugo
Amagambo arakunda
Tunywa tunganira.
Kuva kandi uwo muni
Mahero aba umwana
Uyu wumvira rwose
Wakorora ati: ndaje.

Ntibyashyize kera,
Musabira umukobwa
Barwubaka neza
Babyaranye kabiri.
Imibanire yabo,
Ni wowe tuyikesha.”
Ati: “Ndanze kubanza
Abakuru bakiri aho.”
Nti: “Nta cyo bitwaye
Iyo ari bo bakubwiye.”
Ayisoma yitonze
Numva yiruhutsa.
Igishyika kiratuza
Rubanda babizi
Babita mahwane.
Iyo agana mu mahanga
Aba ari imbwa mu zindi
Aho kwicara nk’ubu
Ngo aturane neza
N’abatumye abyiruka

Rugamba, Spiriyani, Umusogongerero. Butare: INRS, 1979.